

ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΝΑΟΔΟΜΙΑ
ΠΕΡΙΓΡΑΜΜΑ - ΠΟΡΙΣΜΑΤΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΥΠΟ
† ΓΕΩΡΓΙΟΥ Β. ΑΝΤΟΥΡΑΚΗ

ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΝΑΟΔΟΜΙΑ

ΠΕΡΙΓΡΑΜΜΑ – ΠΟΡΙΣΜΑΤΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΥΠΟ

† ΓΕΩΡΓΙΟΥ Β. ΑΝΤΟΥΡΑΚΗ

Ἀρχαιολόγου,

Ὁμοτίμου Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Γενικό πλαίσιο – εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις¹

Στὴν ὑστεροβυζαντινὴ περίοδο οἱ ναοὶ εἶναι συνήθως πολυσύνθετα ἀρχιτεκτονήματα, μὲ ἰσχυρὰ διαρθρωμένες καὶ κατάκοσμες ὀψεις. Χαρακτηριστικοὶ ἀρχιτεκτονικοὶ τύποι γιὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ εἶναι ὁ ναὸς μὲ περίστωο, ὁ σταυρεπίστεγος –τύπος ποὺ ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ὑστεροβυζαντινὴ ἐποχὴ– καὶ ὁ μικτὸς ἢ τύπος τοῦ Μυστρᾶ, ποὺ ἐμφανίζεται καὶ διαδίδεται στὸ Δεσποτάτο τοῦ Μορέα ἀπὸ τὸν 13ο αἰῶνα καὶ μετὰ. Φυσικά, πολλοὶ ναοὶ κτίζονται στὸν τύπο τῆς βασιλικῆς καὶ ἰδιαίτερα ὡς ἐγγεγραμμένοι σταυροειδεῖς καὶ τρίκογχοι ἢ ἀγιορείτικοι –ἀρχιτεκτονικοὶ τύποι, οἱ ὁποῖοι μετὰ τὴν ἐμφάνισή τους, δὲν

1. Ἐνα σημαντικὸ κεφάλαιο τῆς Μεταβυζαντινῆς Ἀρχιτεκτονικῆς ἀποτελοῦν τὰ Φρουρία (ἢ Κάστρα) καὶ τὰ Σπίτια. Ὅμως, ἡ μελέτη τους δὲν συμπεριλαμβάνεται στὸ παρὸν μελῆμα, τὸ ὁποῖο περιορίζεται κυρίως στὴν ἐξέταση τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἀρχιτεκτονικῆς. Γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ, τὰ μορφολογικὰ καὶ κατασκευαστικὰ στοιχεῖα Φρουρίων καὶ Οἰκιῶν, ὁ ἐνδιαφερόμενος παραπέμπεται ἐνδεικτικὰ στὶς δακτυλογραφημένες σημειώσεις τῆς συναδέλφου Ε. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ, μὲ τίτλο: *Εἰσαγωγή στὴ Μεταβυζαντινὴ Ἀρχαιολογία καὶ Τέχνη (15ος - 16ος αἰῶνας)*, Ἀθήνα 1990, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Βλέπε ἐπίσης καὶ Γ.Β. ΑΝΤΟΥΡΑΚΗΣ, *Θέματα Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης (Β' Τόμος, Κρητικὲς Μελέτες, Τεῦχος Τρίτο) Σύμμεικτα - Στρωματεῖς. Κρητικὰ καὶ ἄλλα μελετήματα*, Ἀθήνα 2003³.

ἔλλειψαν ποτέ ἀπὸ τῆ βυζαντινῆ ναοδομίας– καθὼς καὶ μερικοὶ ὀκταγωνικοί. Στὶς ὑστεροβυζαντινὲς ἐκκλησίες τὸ κύριο σῶμα τοῦ ναοῦ πλουτίζεται συχνὰ μὲ διάφορες προσθήκες, παρεκκλήσια, νάρθηκες καὶ ἐξωνάρθηκες, κιονοστήρικτες στοές, ὑψηλοὺς πύργους κωδωνοστασίων κ.λπ. Οἱ προσθήκες αὐτὲς διατάσσονται ἀκανόνιστα γύρω ἀπὸ τὸν πυρρήνα τοῦ ναοῦ καὶ προσδίδουν στὴν κάτοψη –ὅπως καὶ στὴν ἐξωτερικὴ διαμόρφωση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ κτιρίου– *γραφικότητα* καὶ *ἀνησυχία*, καθὼς στὴν ἀνάπτυξη τοῦ συνόλου ἐπικρατεῖ μιὰ ἡθελημένη *πολυμορφία*. Οἱ ἐκκλησίες αὐτῆς τῆς ἐποχῆς ἔχουν *πολύπλευρες ἀψίδες*. Ὁ κεντρικὸς τοὺς *τροῦλλος* δορυφορεῖται ἀπὸ ἄλλους μικρότερους, ποὺ ὑψώνονται πάνω ἀπὸ τὰ γωνιακὰ διαμερίσματα, μεταξὺ τῶν κεραίων τοῦ σταυροῦ ἢ στὶς τέσσερις γωνίες τοῦ περιστώου, ἐνῶ πολλὲς φορὲς *νάρθηκες*, *ἐξωνάρθηκες* καὶ *παρεκκλήσια* καλύπτονται ἐπίσης μὲ *τρούλλους* (*εἰκόνες* 1 κ.ἐ.).

Ἔτσι, οἱ ἐκκλησίες στὴν *περίοδο τῶν Παλαιολόγων* ξεχωρίζουν μὲ τοὺς πολλοὺς *τροῦλλους*, ποὺ ὑψώνονται στὴ σκεπὴ τοῦ ναοῦ. Οἱ *τροῦλλοι* εἶναι συνήθως *πλινθόκτιστοι*, μὲ *ὑψηλὰ τύμπανα*, οἱ πλευρὲς τῶν ὁποίων διατρυπῶνται ἀπὸ *ψηλὰ καὶ στενὰ παράθυρα*, τὰ ὁποῖα *πλαισιώνονται* ἀπὸ *πλίνθινα βαθμιδωτὰ τόξα*. Τὸ *γεῖσο* τῶν *τρούλλων* εἶναι *καμπυλόγραμμο*, «*δαντελωτό*». Οἱ ὄψεις τῶν ναῶν διαθρῶνονται μὲ *τυφλὰ βαθμιδωτὰ* (διπλὰ καὶ τριπλὰ) *ἀψιδώματα*, ἐνῶ τὰ *τύμπανα* τῶν ἀψιδωμάτων διακοσμοῦνται μὲ *κεραμοπλαστικά*. Ὁ *κεραμοπλαστικὸς αὐτὸς διάκοσμος* –*χαρκτηριστικὸς* γιὰ τοὺς ναοὺς τῆς ὑστεροβυζαντινῆς περιόδου– διακρίνεται μὲ *σαφήνεια* ἀπὸ τὸν *κεραμοπλαστικὸν διάκοσμον* τῶν ναῶν τῆς μεσοβυζαντινῆς ἐποχῆς, καὶ ὡς πρὸς τὸ εἶδος καὶ ὡς πρὸς τὴν ἔκταση. Δὲν ὑπάρχουν πιά *κουφικά* ἢ *κουφίζοντα διακοσμητικά*. Τὰ *κεραμοπλαστικά* τῶν ὑστεροβυζαντινῶν ναῶν εἶναι *εὐθύγραμμα* ἢ *καμπυλόγραμμα* καὶ δημιουργοῦν μιὰ *μεγάλῃ ποικιλίᾳ μοτίβων*. Μὲ *μεγάλῃ πυκνότητι* καὶ σὲ *μεγάλῃ ἔκτασι* καλύπτουν πολλὰς *ἐπιφάνειες* τῶν ἐξωτερικῶν ὄψεων τῶν ἐκκλησιῶν, ὅπως τὰ *τύμπανα* τῶν *τυφλῶν ἀψιδωμάτων* καὶ κυρίως τὶς *ἀψίδες*, ὅπου ὁ *κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος* ἀπλώνεται σὰν *κατάστικτος τάπητας*.

Τὸ *βυζαντινὸ κτίριο* –περισσότερο παρὰ ποτέ– ἐπιδιώκει τὴ *γραφικότητα*. *Χαρακτηριστικὴ* γιὰ τὴν ἐποχὴ εἶναι καὶ ἡ *ἰδιαίτερη προτίμησις* στὸν *τύπον τοῦ ναοῦ* μὲ *περίστωο* καὶ *στοὺς πολλοὺς τρούλλους* στὶς *στέγες* τῶν ναῶν. Τόσο τὸ *περίστωο*, ὅσο καὶ οἱ *δορυφορικοὶ τρούλλοι* διατηροῦνται σὲ *χαμηλὸ ὕψος*, σὲ *ἀντίθεση* μὲ τὸ *κεντρικὸ σῶμα* τοῦ ναοῦ.

καὶ τὸν τρούλλο στὸ κέντρο τοῦ κτιρίου, ὁ ὁποῖος ἐξαίρεται μὲ τὸ ἰδιαίτερο ὕψος ποὺ παίρνει. Ἡ μεγάλη διαφορὰ ὕψους καὶ ἡ ἔξαρση τοῦ κέντρου δημιουργεῖ *ἐνταση*. Οἱ *καμπύλες ἀπολήξεις* τῶν κεραίων τοῦ σταυροῦ καὶ τὰ *δαντελλωτὰ γείσα* τῶν τρούλλων –στοιχεῖα ποὺ στὴ μεσοβυζαντινὴ ἐποχὴ ἀποτελοῦν χαρακτηριστικὸ τῆς «Σχολῆς» τῆς *ΚΠόλεως*– δημιουργοῦν κυματισμοὺς στὶς στέγες. Ἡ ποικιλία καὶ ἡ ἔκταση τοῦ κεραμοπλαστικοῦ διακόσμου, ὅπως καὶ ἡ *τοιχοδομία* –δηλαδὴ ἓνα εἶδος ἄτακτου πλινθοπερίκλειστου μὲ λίθους καὶ ἀκατάστατα τοποθετημένες πλίνθους στοὺς αἰρούς– δίνουν τὴν ἐντύπωση ἐνὸς *μνημείου κατὰφορτου* μὲ διακοσμητικὰ στοιχεῖα. Οἱ ἐκκλησίαι τῆς ὑστεροβυζαντινῆς περιόδου εἶναι κτίρια *πολυσύνθετα, περίτεχνα*, μὲ κάποια διάθεση ἐκζητήσεως *ἐντονων ἀντιθέσεων*. Τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ φέρουν πολλὰ μνημεῖα τῆς ἐποχῆς. Ἀνάμεσά τους ξεχωρίζουν: οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι καὶ ὁ Προφήτης Ἡλίας στὴ Θεσσαλονίκη, ἡ Ὀλυμπιώτισσα Ἐλασσόνας, τὸ Ἀφεντικό στὴ Μονὴ Βροντοχίου στὸ Μυστρά. Θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ, ὅτι ἡ ἐντονη διακόσμηση τῶν τοίχων μὲ κεραμοπλαστικὰ καὶ ἡ τοιχοδομία μὲ μιὰ μορφή ἀμελοῦς πλινθοπερίκλειστου, ἀπαντᾷ ὄχι μόνο στὰ ὑστεροβυζαντινὰ κτίρια, ἀλλὰ καὶ στὰ *ισλαμικὰ* τῆς ἴδιας περιόδου. Βλέπε καὶ τὶς σχετικὲς *εἰκόνες*.

Μέσα στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 15ου αἰώνα –ἓνα ἀπὸ τὰ τελευταῖα ἑλλαδικὰ κέντρα, ποὺ ἀκμάζουν αὐτὴ τὴν ἐποχὴ– εἶναι τὸ *Δεσποτάτο τοῦ Μυστρά*. Οἱ ἐκκλησίαι τοῦ Δεσποτάτου, ἐξαιρετικὰ δείγματα ἀρχιτεκτονικῆς αὐτῆς τῆς περιόδου, συνδυάζουν ἐλεύθερα: α) *στοιχεῖα τῆς Ἑλλαδικῆς Σχολῆς* (ὅπως ἰσόδομο πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοδομίας, ἀετωματικὲς ἀπολήξεις τῶν κεραίων τοῦ σταυροῦ, ἀθηναϊκοὺς τρούλλους), β) *χαρακτηριστικὰ τῆς «Σχολῆς» ΚΠόλεως* (τοιχοδομία μὲ ἐναλλαγὴ λιθοδομῆς καὶ πλινθοδομῆς, καμπυλωτὲς ἀπολήξεις τῶν κεραίων τοῦ σταυροῦ, πλινθόκτιστους τρούλλους μὲ κυματιστὰ γείσα), γ) *κεραμοπλαστικὸ διάκοσμο* (μὲ εὐθύγραμμο καὶ καμπυλόγραμμα μοτίβα), καὶ δ) μὲ τὰ *χαρακτηριστικὰ* γιὰ τὴν ἐποχὴ *φραγκικὰ διακοσμητικὰ στοιχεῖα*.

Σημειωτέον ὅτι ἡ φραγκικὴ ἐπίδραση εἶναι πολὺ ἰσχυρότερη στὰ χρόνια τοῦ Δεσποτάτου, παρὰ στὴν περίοδο τῆς Φραγκοκρατίας, ἀφοῦ: α) ἡ μακροχρόνια *συννύπαρξη* τῶν δύο πολιτισμῶν στὸ χῶρο τῆς Πελοποννήσου, καὶ β) οἱ *ἐπιγαμίες* μεταξὺ Βυζαντινῶν καὶ Φράγκων –οἱ Δεσπότες τοῦ Μυστρά παντρεύονται Φράγκισες Πριγκίπισσες– διευκολύνουν τὴν ἀλληλοδιείσδυση πολιτισμικῶν στοιχείων. Ἔτσι, στὰ *παλάτια*

τῶν Δεσποτῶν τοῦ Μυστρᾶ (περίπου 1350-1460) παρατηρεῖται ὑστερογοθική διακόσμηση στὰ πλαίσια τῶν παραθύρων, ἐνῶ τὴν ἀψίδα τῆς Παντάνασσας (1428, τοῦ τελευταίου μεγάλου παλαιολόγειου ναοῦ τοῦ Μυστρᾶ) διακοσμεῖ γιrolάντα μὲ γοθικά τοξύλλια καὶ ἀνθέμια.

Φραγκική ἐπίδραση παρατηρεῖται ἐπίσης καὶ σὲ ἐκκλησίες στὸ Γεράκι, ὅπως: στὴ Ζωοδόχο Πηγὴ (1431) καὶ στὴν Ἀγία Παρασκευή, κοντὰ στὸ κάστρο. Οἱ τοιχογραφίες τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς (πρῶτο στρώμα) χρονολογοῦνται μὲ ἐπιγραφή στὸ ἔτος 1431. Σύγχρονες, λόγῳ ὕφους, θεωροῦνται καὶ οἱ τοιχογραφίες τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς. Λίθινο μὲ κατὰκοσμο ὀξυκόρυφο τόξο πλαισιώνει τὴν πύλη εἰσόδου τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, ἐνῶ ὁμοιο γοθικὸ τόξο –ἀμελέστερο ὅμως στὴν κατασκευή– διακοσμεῖ τὸ προσκυνητὰρι στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς. Βλέπε βιβλιογραφία καὶ τὶς σχετικὲς εἰκόνες.

Τόσο οἱ ἀρχιτεκτονικοὶ τύποι, ὅσο καὶ ἡ κατασκευὴ αὐτῶν τῶν ναῶν στὸ Μυστρᾶ καὶ στὸ Γεράκι, ἀκολουθοῦν τὴ βυζαντινὴ παράδοση. Ἡ Παντάνασσα (1428) κτίζεται στὸ μικτὸ τύπο ἢ τύπο τοῦ Μυστρᾶ (στὸ ισόγειο βασιλικὴ καὶ στὸν ὄροφο ἐγγεγραμμένος σταυροειδὴς μὲ πέντε τρούλλους), σύμφωνα μὲ τὸ πρότυπο τοῦ Ἀφεντικοῦ (περίπου 1300) ἢ καὶ Μονὴ Βροντοχίου. Μὲ πρότυπο τὸν ἴδιο ναὸ μετασκευάζεται στὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰῶνα ἡ Μητρόπολη (Ἅγιος Δημήτριος). Τὸ παλαιὸ κτίριο –στὸν τύπο τῆς βασιλικῆς– παραμένει στὸ ισόγειο, ἐνῶ τὸ καινούργιο κτίριο –στὸν ὄροφο– κτίζεται ὡς πεντάτρουλλος ἐγγεγραμμένος σταυροειδὴς, ὅπως καὶ ἡ Παντάνασσα. Οἱ ναοὶ στὸ Γεράκι –μικρότερο κέντρο τοῦ Δεσποτάτου– εἶναι μικρότεροι καὶ ἀκολουθοῦν ἀπλούστερους ἀρχιτεκτονικοὺς τύπους. Ἡ Ζωοδόχος Πηγὴ εἶναι μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς, μὲ δίριχτη στέγη καὶ ἐξωτερικὰ ἡμικυλινδρική ἀψίδα. Ἡ τοιχοποιία ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀπλὴ ἀργολιθοδομή, μὲ παρεμβολὴ κεραμιδιῶν καὶ πλίνθων. Ἡ Ἀγία Παρασκευὴ εἶναι σταυρεπίστεγος, τύπο πού ἀκολουθοῦν καὶ ἄλλοι σύγχρονοι ναοὶ στὸ Γεράκι, ὅπως οἱ Ταξιάρχες στὸ Κάστρο. Θολωτὴ στοά (σήμερα κατεστραμμένη) ἀνοίγεται κατὰ μῆκος τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ, σύμφωνα μὲ τὰ πρότυπα τῶν ναῶν τοῦ Μυστρᾶ (Παντάνασσα, Μητρόπολη, κ.λπ.). Σταυρεπίστεγος (τῆς Α΄ κατηγορίας, κατὰ τὸν Α. Ὁρλάνδο, μὲ ἀπλὴ ὀρθογώνια κάτοψη), ὅπως ἡ Ἀγία Παρασκευὴ στὸ Γεράκι, εἶναι ἓνας ἄλλος μικρὸς ναὸς τοῦ Δεσποτάτου, ἡ Ἀγία Παρασκευὴ στὴν Πλάτσα τῆς Μάνης, πού χρονολογεῖται μὲ ἐπιγραφή (τὸ ἔτος 1412). Πρόκειται γιὰ ναὸ –μὲ ἐνδιαφέροντα κεραμοπλαστικὸ διάκοσμο– πού ἀποτελεῖ δεῖγμα παλαι-

ολόγειας αρχιτεκτονικής του Δεσποτάτου. Ένας άλλος σπουδαίος ναός –μονόχωρος και καμαροσκεπαστος κτισμένος με αργολιθοδομή και πυκνή παρεμβολή πλίνθων, με άψίδα έγγεγραμμένη στο πάχος του ανατολικού τοίχου, στοιχείο σπάνιο στους βυζαντινούς ναούς– είναι ο *Άγιος Νικόλαος στο Κάστρο της Ζαρνάτας* (περιοχή του Δεσποτάτου). Πρέπει να κτίσθηκε –σύμφωνα και με το *ύφος των τοιχογραφιών* του– λίγο πριν τα μέσα του 15ου αιώνα.

Ναοί μικρών διαστάσεων –με κοινή τοιχοποιία, λιγοστή διακόσμηση και απλό αρχιτεκτονικό τύπο– δεν είναι άγνωστοι στην τελευταία φάση της ύστεροβυζαντινής εποχής.

Βλέπε και τις σχετικές *εικόνες*.

I. ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΝΑΩΝ (ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ – ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ)

Κατά τους πρώτους αιώνες της Μεταβυζαντινής εποχής², οί σύνθετοι αρχιτεκτονικοί τύποι ναών εγκαταλείπονται, όπως οί ναοί με περίστωο και ο τύπος του Μυστρᾶ ἢ μικτός. Ο έγγεγραμμένος σταυροειδής οκταγωνικού τύπου (Καθολικό Μονῆς *Όσίου Λουκά, Δαφνίου* κ.λπ.), ο οποίος αριθμεί λίγα παραδείγματα και στην ύστεροβυζαντινή περίοδο,

2. Για την αρχιτεκτονική της μεταβυζαντινής περιόδου γενικά, βλέπε Γ.Β. ΑΝΤΟΥΡΑΚΗΣ, *Χριστιανική Αρχαιολογία και Επιγραφική*, τόμος Α' Αρχιτεκτονική και Επιγραφική, Αθήνα 2004', όπου πολλές εικόνες - κατόψεις και ἡ σχετική βιβλιογραφία. Ε. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΩΡΗ, *Εἰσαγωγή στή μεταβυζαντινή αρχαιολογία και τέχνη (15ος - 16ος αἰώνας)*, Τεύχη Α' - Β', Πανεπιστημιακές σημειώσεις (δακτυλογραφημένες), Αθήνα 1990, Ε. ΔΩΡΗ, *Κάστρο Ζαρνάτας, Πρακτικά Αρχαιολογικής Ἐταιρείας*, 1981, σσ. 482 και ἑξῆς. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Ἡ ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική στήν Ἑλλάδα μετά τήν Ἀλωση, Αρχιτεκτονικά Θέματα* 3 (1969), σσ. 164-172. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Μαθήματα Ἱστορίας τῆς Αρχιτεκτονικής*, Αθήνα 1980 (σσ. 334-342). Πρβλ. και Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ - Λ. ΜΠΟΥΡΑ, *Ἡ Ἑλλαδική Ναοδομία κατά τὸν 12ο αἰώνα*, Αθήνα 2002 (ἔκδοση Ἐμπορικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος). Α. ORLANDOS, *L'Architecture religieuse en Grèce pendant la domination turque, L'Hellenisme Contemporain*, 1953 (σσ. 179-191). Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, Ἐν Ἀθήναις 1962 (σσ. 493-505). Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Ἡ Μεταβυζαντινή Τέχνη (1453-1700) και ἡ ἀκτινοβολία της, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. Ι' (σσ. 412-418).

ἐγκαταλείπεται ἐπίσης. Ἐνα μεμονωμένο παράδειγμα –ὄχι ὀκταγωνικοῦ, ἀλλὰ ἐξαγωνικοῦ τρουλλαίου ναοῦ– ἡ Μονὴ Νταοῦ Πεντέλης, μᾶλλον ἐπηρεάζεται ἀπὸ *ἰσλαμικά* καὶ ὄχι ἀπὸ βυζαντινὰ πρότυπα. Ὁ μονόχωρος ὀκταγωνικὸς ἢ «νησιώτικος», ἢ *Νέα Μονὴ Χίου*, εἶχε περιορισμένη τοπικὴ διάδοση, ἢ ὅποια ὀφείλεται στὴν αἴγλη τῆς Νέας Μονῆς μέσα στὸ νησί κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας. Βλέπε *εἰκόνες* 1-3, 53.

Ἀπὸ τοὺς τρουλλαίους ναοὺς στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας ὑπερισχύουν ὁ *τρίκογχος* ἢ *ἁγιορείτικος* καὶ λιγότερο ὁ *ἐγγεγραμμένος* *σταυροειδής*. Καὶ οἱ δύο τύποι ἀπλουστεύονται μὲ τὴν ἀάροδο τοῦ χρόνου. Ἰδιαίτερη διάδοση ἔχουν οἱ *ἀπλούστεροι* ἀρχιτεκτονικοὶ τύποι, ὅπως: ὁ *σταυρεπίστεγος*, ὁ *μονόχωρος* (ξυλόστεγος, καμαροσκέπαστος ἢ τρουλλαῖος) καὶ ὁ *μονόκλιτος* σταυροειδής μὲ τρουῖλλο. Ἡ συχνὴ τους χρῆση δημούργησε ποικίλες *παραλλαγές* γιὰ τὸν καθένα τύπο.

Ἀσφαλῶς, οἱ παλαιότεροι τύποι χριστιανικῶν ναῶν –ὅπως π.χ. ὁ τύπος τοῦ ἐλεύθερου σταυροῦ καὶ ἡ τρίκλιτη βασιλική– δὲν παύουν νὰ ὑπάρχουν καὶ σὲ αὐτὴ τὴν περίοδο. Ἡ χρῆση τους ὅμως εἶναι *περιορισμένη*. Ἀπὸ αὐτοὺς ἡ *τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική* θὰ γνωρίσει στοὺς ἐπόμενους αἰῶνες –κυρίως στὰ χρόνια τῆς ὀψίμης Τουρκοκρατίας, τὸν 18ο καὶ 19ο αἰῶνα– *μεγάλη διάδοση*. Βλέπε καὶ τὶς σχετικὲς *εἰκόνες*.

1. Τρίκογχος ἢ ἁγιορείτικος τύπος

Ἀπὸ τοὺς τρουλλαίους ναοὺς, ὁ *τρίκογχος* γνώρισε τὴ μεγαλύτερη διάδοση. Ἀπὸ τὸν 10ο αἰῶνα τὰ *Καθολικὰ τῶν Μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους* κτίζονταν σὲ αὐτὸ τὸν τύπο. Ἡ αἴγλη ποὺ διατηρεῖ τὸ Ὅρος στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας ὡς *πνευματικὸ κέντρο τῶν Ὁρθοδόξων* (βαλκανικοὶ λαοί, Ρῶσοι κ.λπ.), καθὼς καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι σὲ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ τὰ καλλιτεχνικὰ κέντρα τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου μετατοπίζονται ἀπὸ τὶς πόλεις στὰ μοναστηριακὰ κέντρα, συντελεῖ στὴ διάδοση τοῦ *ἐν λόγῳ τύπου*. Τὰ καθολικὰ τῶν Μονῶν, ποὺ κτίζονται αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, ἔχουν ὡς *πρότυπό τους* τὰ *ἁγιορείτικα Καθολικὰ* (τόσο στὸν ἀρχιτεκτονικὸν τύπο, ὅσο καὶ στὴ διακόσμηση τοῦ ἐσωτερικοῦ). Στὰ μάτια τῶν ὑποδούλων λαῶν τὰ ἔχει «καθιερώσει» ἢ καὶ «καθοσιώσει» ἡ παράδοση καὶ τὸ κύρος τῆς Ἀθωνικῆς Πολιτείας.

Ναοὶ τρίκογχοι ὑπάρχουν πολλοί, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ξεχωρίζομε τὰ κυριότερα *παραδείγματα* (βλέπε καὶ παρακάτω).

α. Δείγματα ἀπὸ τὴν Ἀθωνικὴ Πολιτεία

Ἀπὸ τὰ εἴκοσι *Μοναστήρια*, πὺν ὑπάρχουν σήμερα στὸ Ἅγιον Ὅρος, τὰ περισσότερα ἔχουν ἰδρυθεῖ κατὰ τὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο (δεύτερο μισὸ 9ου-12ος αἰώνας). Οἱ κίνδυνοι πὺν ἀπειλοῦσαν τὰ Μοναστήρια, κατὰ τὴ μακραίωνη ἱστορία τους (ληηλασίες, πειρατικὲς ἐπιδρομές, πυρκαϊὲς κ.λπ.), τὰ ὀδηγοῦσαν πολλὰς φορὲς στὴν παρακμή. Εὐτυχῶς, μὲ τὴν ἀρωγὴ ἰσχυρῶν εὐεργετῶν, κατόρθωσαν νὰ ἀντιμετωπίσουν τὴν κρίση καὶ νὰ εὐημερήσουν καὶ πάλι. Ἔτσι, κατὰ τὴν πρώτην περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, τὸ ρόλο τῶν εὐεργετῶν ἀναλαμβάνουν οἱ ἰσχυροὶ τῆς ἐποχῆς –συνήθως ὀρθόδοξοι κοσμικοὶ ἄρχοντες– ὅπως: α) οἱ ἡγεμόνες τῶν παραδουναβίων ἡγεμονιῶν, β) οἱ τσάροι τῆς Ρωσίας, καὶ γ) σπουδαῖοι *Τεράρχες* τοῦ ὀρθόδοξου κλήρου. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ χρόνια στὶς Μονὲς τοῦ Ἁθω ζοῦσαν ὄχι μόνο Ἕλληνες, ἀλλὰ καὶ Σέρβοι (Μονὴ Χιλανδαρίου), Γεωργιανοί (Μονὴ Ἰβήρων), Βούλγαροι (Μονὴ Ζωγράφου), Ρῶσοι (Μονὴ Παντελεήμονος), Ρουμάνοι μοναχοὶ (Μονὴ Κουτλουμουσίου). Γεγονὸς εἶναι ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ξένων ἡγεμόνων –καὶ μάλιστα ἡ παροχὴ βοηθείας– συγκεντρώνονται στὸ μεγαλύτερο μοναστικὸ κέντρο, τὸ Ἅγιον Ὅρος, τὸ ὁποῖο μάλιστα ἀπέκτησε μιὰ «διορθόδοξη σύνθεση». Βλέπε τὴν πλούσια βιβλιογραφία καὶ τὶς σχετικὲς εἰκόνες.

Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 16ου αἰώνα, παρατηρεῖται μιὰ σημαντικὴ οἰκοδομικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ δραστηριότητα στὸν Ἁθω. Μετὰ ἀπὸ καταστροφὰς καὶ ἐρημώσεις, ἀνοικοδομοῦνται, τὰ Καθολικὰ τῶν Μονῶν: α) Διονυσίου (1537-1547), β) Κουτλουμουσίου (1540), γ) Σταυρονικήτα (1546), δ) Καρακάλου (1548-1563), ε) Δοχειαρίου (1568). Μὲ μοναδικὴ ἐξάιρεση ἀποτελεῖ τὸ Καθολικὸ τῆς Μονῆς Σταυρονικήτα, πὺν εἶναι σύνθετος ἐγγεγραμμένος σταυροειδῆς ναὸς. Ἔτσι, τὰ Καθολικὰ ξανακτίζονται κατὰ τὸν 16ο αἰώνα στὸν τύπο τοῦ τρίκογχου –σύμφωνα μὲ τὸ πρότυπο τῶν παλαιότερων ἀγιορείτικων Καθολικῶν– ὅπως π.χ. ἡ Μονὴ Χιλανδαρίου (1293). Ἡ ἀντιγραφὴ αὐτὴ δὲν ἀφορᾷ μόνο στὸν ἀρχιτεκτονικὸν τύπο, ἀλλὰ καὶ στὴ γενικὴ διαμόρφωση τοῦ ἐξωτερικοῦ: τοιχοδομία, διάρθρωση τοίχων, μορφὴ παραθύρων καὶ τρούλλων, κλιμάκωση

τῶν ἐπιπέδων στὶς στέγες. Τέλος, οἱ *μολυβοσκεπάστες στέγες* κ.λπ. –πὺς συνήθως καλύπτουν τὰ Καθολικὰ τῶν ἀθωνίτικων Μονῶν– ἀποτελοῦν ἓνα *ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ* τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους³. Βλέπε *εἰκόνα* 5 Α-Ε.

β. Μονές τῶν Μετεώρων

Τὸ *δεύτερο μεγάλο Μοναστικὸ Κέντρο* στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο –μετὰ τὸ Ἅγιον Ὁρος– εἶναι τὰ *Μετέωρα*, μὲ ἐπίσης μεγάλη σπουδαιότητα καὶ ἀκτινοβολία. Στὰ μέσα τοῦ 12ου αἰῶνα ἡ πρώτη μοναστικὴ πολιτεία στὰ *Μετέωρα* συγκροτήθηκε ἀπὸ τοὺς ἀναχωρητές, πὺς κατοικοῦσαν στὶς σπηλιές τῶν βράχων. Στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 14ου αἰῶνα μονάζουν στὰ *Μετέωρα* μεγάλες πνευματικὲς μορφές, ὅπως οἱ Ὅσιοι: Ἀθανάσιος ὁ *Μετεωρίτης*, ὁ *Βαρλαάμ* καὶ ὁ *Νεῖλος*. Τότε κτίζονται τὰ πρῶτα Καθολικά: α) τῆς Μονῆς Ὑπαπαντῆς (μὲ ἀξιόλογες τοιχογραφίες τοῦ ἔτους 1366) ἀπὸ τὸν Ἅγιο Νεῖλο, καὶ β) τὸ πρῶτο (τὸ παλαιό) Καθολικὸ τῆς Μονῆς *Μεταμορφώσεως* στὸ *Μεγάλο Μετέωρο* ἀπὸ τὸν μοναχὸ Ἰωάσαφ τὸ ἔτος 1388. Σημειωτέον ὅτι ὁ Ἰωάσαφ εἶναι ὁ κατὰ κόσμον Ἰωάννης Δούκας Παλαιολόγος (ἐγγονὸς τοῦ κρᾶλη τῆς Σερβίας Στεφάνου Οὐρεση Γ').

Κατὰ τὸν 16ο αἰῶνα παρατηρεῖται στὰ *Μετέωρα* –ὅπως καὶ στὸν Ἄθω τὴν ἴδια ἐποχὴ– *ἀξιόλογη οἰκοδομικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ δραστηριότητα*⁴. Ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα Καθολικά, πὺς κτίζονται ἡ ἀνανεώνον-

3. Εἰδικὰ γιὰ τὸ Ἅγιον Ὁρος, βλέπε Δ. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, Τὸ Ἅγιον Ὁρος, ὁρθόδοξος κοινότης καὶ κεντρόφυγες ροπαί, *Νέα Ἑστία* 74 (1963), τεῦχος 875 (σσ. 183 καὶ ἐξῆς). Σ. ΚΑΔΑΣ, Τὸ Ἅγιον Ὁρος, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1986. Π. ΜΥΛΩΝΑΣ, Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Ἁγίου Ὁρους, *Νέα Ἑστία* 74 (1963), τεῦχος 875 (σσ. 189 καὶ ἐξῆς). Ρ. ΜΥΛΩΝΑΣ, Le plan initial du catholicon de la Grande Lavra au Mont Athos, *Cahiers Archéologiques* 32, 1984 (σσ. 89 καὶ ἐξῆς). Γιὰ τὴ *Ζωγραφικὴ* τοῦ Ἁγίου Ὁρους ὑπάρχει πλούσια βιβλιογραφία. Πρβλ. καὶ τὰ περὶ *Ζωγραφικῆς* ἔργα τοῦ Γ.Β. ΑΝΤΟΥΡΑΚΗ.

4. Γιὰ τὴν *τοιχογράφηση* τῶν Καθολικῶν τῶν Μετεώρων μετακαλοῦνται σημαντικοὶ ζωγράφοι τῆς ἐποχῆς. Μέσα στὸν 16ο αἰῶνα ζωγραφίζει στὸ Καθολικὸ τῆς Μονῆς Ἀγαπανσᾶ ὁ Θεοφάνης ὁ Κρητικὸς (1527), ἐνῶ τὸν κυρίως ναὸ τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Βαρλαάμ τοιχογραφεῖ τὸ 1548 ἓνας ἱκανὸς ζωγράφος –πὺς ἂν καὶ δὲν ἄφησε τὸ ὄνομά του– ἔχει ταυτιστεῖ μὲ τὸν Θηβαῖο *Φράγκο Κατελάνο*, βάσει τοῦ ὕφους τῶν τοιχογραφιῶν. Λίγα ἔτη ἀργότερα (1566), οἱ ἀδελφοὶ *Κονταρῆ* (Γεώργιος καὶ Φράγκος) ἀπὸ τὴ Θήβα –μαθητὲς τοῦ Κατελάνου– θὰ ζωγραφίσουν τὴ λιτὴ τοῦ ἴδιου Καθολικοῦ. Περισσότερα γιὰ τὴν καλλιτεχνικὴ παραγωγὴ τῆς περιόδου, βλέπε Γ.Β.

ται την εποχή αυτή στα Μετέωρα, είναι: 1) της Μονής Ἀναπαυσᾶ (περίπου 1500), 2) της Μονής Μεταμορφώσεως στο Μεγάλο Μετέωρο (1545-1552), 3) της Μονής Βαρλαάμ (1542), και 4) της Μονής Ρουσάνου (1545). Βλέπε βιβλιογραφία και τις σχετικές εικόνες 6-8.

Τὰ Καθολικά τῶν Μονῶν τῶν Μετεώρων ἀκολουθοῦν τὸν ἁγιορεῖτικο τύπο. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ τὸ Καθολικὸ τῆς Μονῆς Ἀναπαυσᾶ. Κτίστηκε ἀπὸ τὸν Λαρίσσης Διονύσιο (†1510) καὶ τὸν ἱερομόναχο Νικάνορα στὸν τύπο τοῦ ἀπλοῦ, μονόχωρου, θολοσκέπαστου ναοῦ. Οἱ σημαντικές τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ (τοῦ ἔτους 1527) εἶναι τὸ πρῶτο γνωστὸ ἔργο τοῦ Κρητικοῦ Θεοφάνη, σπουδαίου ζωγράφου τοῦ 16ου αἰώνα. Ἰδιομορφία στὴν κάτοψη παρουσιάζει καὶ τὸ Καθολικὸ τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως. Ἔτσι, τὸ παλαιὸ Καθολικὸ (1388) εἶναι ναὸς δικιόνιος, ἑλλαδικός, μὲ ἀετωματικές ἀπολήξεις στὶς κεραῖες τοῦ σταυροῦ, κεραμοπλαστικά καὶ πλινθόκτιστο τροῦλλο, μὲ χαρακτηριστικά τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων στὴ διαμόρφωση τῶν ὀψων. Τὸ κτίσμα αὐτὸ μετατρέπεται σὲ Ἱερό, στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ ὁποῖου προσκολλᾶται ὁ νέος ναὸς (1545-1552), ποὺ εἶναι σταυροειδῆς, τρουλλαῖος, μὲ δύο χοροὺς. Αὐτὲς οἱ κατασκευές –μαζὶ μὲ τὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ Βήματος τοῦ παλαιοῦ Καθολικοῦ– σχηματίζουν τὸν ἁγιορεῖτικο τρίκογχο. Ἡ εὐρύχωρη Λιτὴ στηρίζεται σὲ τέσσερις κίονες, ἀντὶ δύο ποὺ συνηθίζονται στὶς ἁγιορεῖτικες λιτές. Ὁ ὄρος αὐτὸς προέρχεται ἀπὸ τὶς ἱερὲς ἀκολουθίες τῆς Λιτῆς, ποὺ ψάλλονται –σύμφωνα μὲ τὰ τυπικά– στὸ μέρος αὐτὸ τοῦ ναοῦ⁵.

ΑΝΤΟΥΡΑΚΗΣ, *Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογία καὶ Ἐπιγραφικὴ, Β' Τόμος, Ζωγραφικὴ, Βυζαντινὴ καὶ Μεταβυζαντινὴ*, Ἀθήνα 2004⁷ (σσ. 525-577), ὅπου πολλὲς ἐγχρωμες εἰκόνες καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Τὸ Δωδεκάορτο καὶ ὁ Ἀκάθιστος Ὕμνος στὴν Ὁρθόδοξη Τέχνη καὶ Παράδοση*, Ἀθήνα 2003³, ὅπου ἐπίσης ἀρκετὲς ἐγχρωμες εἰκόνες, βιβλιογραφία κ.λπ.

5. Πὰ τὰ Μετέωρα, βλέπε Π. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, *Τὸ παρεκκλήσι τοῦ Προδρόμου στὸ Μεγάλο Μετέωρο, Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἀλωση*, Ἀθήνα 1979 (σσ. 121 καὶ ἐξῆς). D.M. NICOL, *Meteora. The Rock Monasteries of Thessaly*, London 1975. N. ΝΙΚΟΝΑΝΟΣ, *Μετέωρα. Τὰ μοναστήρια καὶ ἡ ἱστορία τους*, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1987, ὅπου ὠραῖες εἰκόνες καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ἀξιόλογες εἶναι οἱ τοιχογραφίες τῶν Μετεώρων. Πρβλ. Γ.Β. ΑΝΤΟΥΡΑΚΗΣ, *Τὸ Δωδεκάορτο καὶ ὁ Ἀκάθιστος Ὕμνος*, ὁ.π. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἱεράρχες Ἀψίδος καὶ ἄλλοι Ἅγιοι. Συμβολὴ στὴν Ὁρθόδοξη Εἰκονογραφία*, Ἀθήνα 2003¹.

γ. Άλλα Μεταβυζαντινά μνημεῖα

1. Τὸ Καθολικὸ τῆς ἱερᾶς Μονῆς Ἀντινίτσας, ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα μοναστηριακοῦ *τρίκογχου* ναοῦ ἀπὸ τὴν πρῶμῃ μεταβυζαντινῇ περίοδο (τέλος 15ου αἰώνα), ποὺ δυστυχῶς ἔχει καταστραφεῖ. Εἶναι σύνθετος τετρακιόνιος μὲ ἐξωτερικὰ πολὺπλευρες ἀψίδες, λιτή, παρεκκλήσιο καὶ **τυπικαριά**⁶. Στὴν κάτοψη διατηρεῖ τὸ χαρακτηριστικὸ τῶν παλαιολόγειων ναῶν, μὲ τοὺς *κίονες* –ποὺ *ἀνέχουν* (= στηρίζουν) τὸν τροῦλλο, πολὺ κοντὰ στοὺς πλάγιους τοίχους τοῦ ναοῦ– καὶ μὲ τονισμένο τὸ *πλάτος* τοῦ μεσαίου κλίτους. Ἐξωτερικὰ ὁ ναὸς εἶναι κτισμένος μὲ *ζῶνες* λιθοδομῆς καὶ πλινθοδομῆς, οἱ ὁποῖες ἐναλλάσσονται κατὰ τὸ σύστημα τῶν ναῶν τῆς ΚΠόλεως. Οἱ τροῦλλοι (στὸν κυρίως ναὸ καὶ τῇ λιτῇ) εἶναι κτισμένοι μὲ πλίνθους καὶ διαρθρώνονται –ὅπως καὶ οἱ τοῖχοι τοῦ ναοῦ– μὲ βαθμιδωτά (διπλὰ καὶ τριπλὰ) ἀψιδώματα. Βλέπε **εἰκόνες** 9-10.

2. Τὰ Καθολικὰ τῶν ἱερῶν Μονῶν Κορώνης καὶ Πέτρας, εὐρίσκονται στὴν Πίνδο καὶ χρονολογοῦνται στὰ μέσα τοῦ 16ου αἰώνα. Εἶναι ναοὶ σύνθετοι τετρακιόνιοι, μὲ χοροὺς καὶ μονόχωρη λιτή. Βλέπε **εἰκόνες** 11-13.

3. Τὸ Καθολικὸ τῆς ἱερᾶς Μονῆς Ἀγάθωνος Ὑπάτης, εἶναι ναὸς σύνθετος τετρακιόνιος μὲ χοροὺς, μονόχωρη λιτή (χωρὶς ἐσωτερικὰ στηρίγματα), *τυπικαριά*, παρεκκλήσια καὶ ἐξωνάρθηκα. Διατηρεῖ ὅλα τὰ στοιχεῖα τοῦ ἁγιορείτικου ναοῦ, μὲ ἐξαίρεση μόνον τὴν ἀπλούστευση στῇ λιτῇ. Αἰσθητικὰ τὸ κτίριο διαφέρει ἀπὸ τὰ ἁγιορείτικα Καθολικά, καθὼς ἡ ὄψη του εἶναι βαριά, συμπαγής, αὐστηρὴ καὶ λιτή. Εἶναι κτισμένο μὲ πελεκητοὺς λίθους, καλὰ ἀρμοσμένους. Βλέπε **εἰκόνα** 14.

4. Τὸ Καθολικὸ τῆς ἱερᾶς Μονῆς Γαλατάκη, εὐρίσκεται κοντὰ στῇ Λίμνῃ Εὐβοίας. Σύμφωνα μὲ τὴ σωζόμενη *κτητορικὴ ἐπιγραφή*, κτίστηκε τὸ ἔτος 1556. Καὶ ὁ ναὸς αὐτὸς εἶναι σύνθετος τετρακιόνιος μὲ χοροὺς, ἁγιορείτικη λιτή (μὲ δύο κίονες στὸ ἐσωτερικὸ), *τυπικαριὰ* καὶ *παρεκκλήσιο*. Κτισμένος μὲ λαξευτὴ πέτρα καὶ «ψευτοῖσόδομο» σύστημα

6. Εἶναι *χωροὶ ἐσωτερικὰ κυκλικοὶ καὶ ἐξωτερικὰ ὀκταγωνικοί*, ποὺ στεγάζονται μὲ τροῦλλους, πάνω σὲ ψηλὰ τύμπανα. Σχηματίζονται στὸ ἀνατολικὸ μέρος τοῦ ναοῦ, βόρεια καὶ νότια ἀπὸ τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ Βήματος.

τοιχοποιΐας. Παρουσιάζει έναϊες, ἀκόσμητες ὀψεις μὲ ἀνοίγματα καὶ πλίνθινα διακοσμητικὰ στοιχεῖα, σὲ περιορισμένο ἀριθμὸ. Βλέπε **εἰκόνα 15**.

5. Τὸ Καθολικὸ τῆς ἱερᾶς Μονῆς Γόλας εὐρίσκεται κοντὰ στοὺς *Γοράνους τῆς Λακωνίας* καὶ κτίστηκε γύρω στὸ ἔτος 1600 (ἢ λίγο μετὰ). Ὁ κυρίως ναὸς τοῦ Καθολικοῦ διακοσμήθηκε –σύμφωνα μὲ τὴν *ἐπιγραφή*– ἀπὸ ἓναν ἀξιόλογο Ναυπλιώτη ζωγράφο, τὸ *Δημήτριο Κακαβᾶ*, τὸ ἔτος 1632. Πρόκειται γιὰ ναὸ *τρίκογχο μονόχωρο*, μὲ μονόχωρη *ἄστυλη λιτή*. Τὸ ἐξωτερικὸ τοῦ ναοῦ –κτισμένο μὲ ἀργολιθοδομή– προκαλεῖ ἐντύπωση μὲ τοὺς κατακόρυφους ψηλοὺς κλειστοὺς τοίχους καὶ τὰ λιγοστὰ παράθυρα, πὺν εἶναι μικρὰ σὰν *πολεμίστρες*. Πλίνθινα στοιχεῖα, ὅπως: ἀψιδώματα, ὀδοντωτὲς ταινίες καὶ τόξα, διακοσμοῦν τὶς ἐξωτερικὲς ἐπιφάνειες τοῦ ἀξιόλογου αὐτοῦ μεταβυζαντινοῦ ναοῦ.

6. Ὁ Ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὰ Χρῦσαφα Λακωνίας. Πρόκειται γιὰ κτίριο σύνθετο *τετρακίονιο*, *τρίκογχο*, μὲ ἀπλὸ νάρθηκα (χωρὶς λιτή, τυπικαριὰ καὶ παρεκκλήσια). Δὲν εἶναι γνωστὸ ἐὰν ἰδρῦθηκε ὡς Καθολικὸ Μονῆς ἢ ὡς ἐνοριακὸς ναὸς. Εἶναι κτισμένος μὲ ἓνα εἶδος *πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιΐας* καὶ μιὰ παραλλαγή «*ἀθηναϊκοῦ*» *τρούλλου*, ἐνῶ φέρει καὶ πλίνθινα διακοσμητικὰ στοιχεῖα. Ἡ ἐπίδραση τῶν ὑστεροβυζαντινῶν ναῶν τῆς περιοχῆς δηλώνεται μὲ ἓνα ὀξυκόρυφο τόξο σὲ παράθυρο τοῦ ναοῦ, ἐνῶ δὲν λείπουν καὶ οἱ *ἰσλαμικὲς ἐπιδράσεις*, ὅπως μαρτυροῦν τὰ τοξύλλια διπλῆς καμπυλότητος στὰ παράθυρα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς. Βλέπε **εἰκόνες 16-17**.

Συνοψίζοντας παρατηροῦμε ὅτι: *α)* τὰ ἀθωνίτικα Καθολικὰ τοῦ 15ου καὶ 16ου αἰῶνα ἐξακολουθοῦν νὰ ἐφαρμόζουν πιστὰ τὶς ἀρχὲς τῆς ὑστεροβυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς, τόσο στὴν κάτοψη, ὅσο καὶ στὴ διαμόρφωση τῶν ὀψεων. *β)* Ὅσον ἀφορᾷ στοὺς τρίκογχους μοναστηριακοὺς ναοὺς τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου –μὲ βάση τὰ γνωστὰ καὶ δημοσιευμένα παραδείγματα– εἶναι φανερὴ ἡ ὑπερίσχυση τοῦ *παλαιολόγειου ὕφους*, τοῦλάχιστον μέχρι τὸ τέλος τοῦ 15ου αἰῶνα. *γ)* Στὰ Καθολικὰ τοῦ 16ου αἰῶνα οἱ ὀψεις παραμένουν ἀδιάρθρωτες, μὲ λίγα τοξωτὰ ἀνοίγματα καὶ λιγοστὴ διακόσμηση (πλίνθινα τόξα, ὀδοντωτὰ γείσα), ἐνῶ οἱ τρούλλοι ἐξακολουθοῦν νὰ διαμορφώνονται σύμφωνα μὲ τὰ πρότυπα τῶν ὑστεροβυζαντινῶν χρόνων (πλινθόκτιστοι, μὲ πολλαπλὰ ἀψιδώματα). *δ)* Τέλος, τὸ ἰδιαίτερα αὐστηρὸ ὕφος τῆς Μονῆς Γόλας –μὲ ψηλὲς

αναλογίες και έρμητικά κλειστές λίθινες όψεις— πλησιάζει τὸ χαρακτή-
ρα τῆς σύγχρονης όχυρῆς κατοικίας.

Βλέπε βιβλιογραφία⁷ καὶ τὶς σχετικὲς εἰκόνες.

2. Σταυρόσχημοι ναοὶ

Ναοὶ μονόχωροι στὸ σχῆμα ἐλεύθερου σταυροῦ μὲ τροῦλλο ἢ τρου-
λοκαμάρα, συγγενεῖς ὡς πρὸς τὴν κάτοψη μὲ τοὺς μονόχωρους τρίκογ-
χους —μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι στοὺς σταυρόσχημους οἱ ἐγκάρσιες κεραεῖς τοῦ
σταυροῦ δὲν ἀπολήγουν σὲ κόγχες, ἀλλὰ σὲ εὐθύγραμμους τοίχους—
ἀπαντοῦν καὶ κατὰ τὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο, ὅπως εἶναι τὰ Καθολικὰ
τῆς Μονῆς Μαρδακίου (γύρω στὸ ἔτος 1600, εἰκόνα 18), τῆς Μονῆς
Μελὲ Ἀλαγονίας στὴ Μεσσηνία (πρῶτο μισὸ 17ου αἰῶνα), πολλοὶ ναοὶ
τῆς Κρήτης κ.λπ.

3. Ἐγγεγραμμένοι σταυροειδεῖς ναοὶ μὲ τροῦλλο

Ναοὶ σὲ αὐτὸ τὸν τύπο —ποὺ κυριαρχοῦσε στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀρχι-
τεκτονικὴ τῆς μεσοβυζαντινῆς καὶ ὑστεροβυζαντινῆς περιόδου— ἐξακο-
λουθοῦν νὰ κτίζονται καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς,
ἀλλὰ σὲ περιορισμένο ἀριθμὸ καὶ μὲ φανερὴ τὴν τάση ἀπλουστεύσεως
στὴ διαμόρφωση τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν.

7. Βλέπε σχετικὰ Μ. ΚΑΡΥΩΤΟΥ, Ἡ ἐκκλησία τῆς Κοίμησης τῆς Παναγίας στὰ Χρύσαφα Λακωνίας, Ἀναστήλωση - Συντήρηση - Προστασία Μνημείων καὶ Συνόλων, ἐκδ. ΥΠΕ, Α', Ἀθήνα 1984 (σσ. 49 καὶ ἐξῆς). Ι. ΛΙΑΠΗΣ, Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα Εὐβοίας, Ἀθήνα 1971 (σσ. 67 καὶ ἐξῆς). Π. ΜΥΛΩΝΑΣ, Ἡ Μονὴ Πέτρας στὴ Νότια Πίνδο, Ἐκκλησίαι στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἀλωση, τ. 2, Ἀθήνα 1982 (σσ. 121 καὶ ἐξῆς). Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἡ ἐπὶ τῆς Ὁθρυος Μονὴ τῆς Ἀντινίτσας, Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 7 (1930, σσ. 369 καὶ ἐξῆς). Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Σταχυολογήματα ἐκ μονῶν τῆς Πίνδου, Ἀρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων Ἑλλάδος 5 (1939-40, σσ. 167 καὶ ἐξῆς). Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Θεσσαλίας ΙΓ' καὶ ΙΔ' αἰῶνος. Ἡ Μονὴ τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου παρὰ τὸ Τσάγεζι, Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 5 (1928, σσ. 362 καὶ ἐξῆς). Γὰ τὰ Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Κρήτης, βλέπε καὶ τὶς σχετικὲς μελέτες τοῦ Γ.Β. ΑΝΤΟΥΡΑΚΗ, ὅ.π.

Ὁ τύπος αὐτὸς ἐκπροσωπεῖται καὶ στὸν Ἱερώς *Μονῆς Σταυρονικήτα* (1546), τὸ μόνο Καθολικὸ στὸ Ἱερόν ποῦ δὲν κτίζεται στὸν τύπο τοῦ τρικόγχου, ὅπως προείπαμε. Εἶναι ναὸς σύνθετος, τετρακίονιος, ἐγγεγραμμένος σταυροειδῆς μὲ λιτή. Ἀκολουθεῖ –τόσο στὴν κάτοψη, ὅσο καὶ στὴν ἐξωτερικὴ διαμόρφωση– τοὺς ναοὺς τῆς παλαιολόγειας περιόδου, ὅπως καὶ τὰ σύγχρονα τρίκογχα Καθολικά στὸ Ἱερόν. Βλέπε εἰκόνα 5 Α-Ε.

Ὁ ἴδιος τύπος ἀλλὰ στὴν ἀπλούστερή του μορφή –ἐλλαδικὸς δικίονιος, μὲ ἀντικατάσταση τῶν κίωνων ἀπὸ πεσσούς– ἐπιλέγεται γιὰ τὴν ἐπέκταση τοῦ Καθολικοῦ τῆς ἱερᾶς *Μονῆς Μυρτιάς* στὴν *Αἰτωλία* πρὶν τὸ 1539, ἔτος τῆς τοιχογραφησεως του, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφή. Παραλλαγές τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροειδοῦς τύπου ἀκολουθοῦν καὶ τὰ ἀκόλουθα μνημεῖα: α) ἡ *Κοίμησις τῆς Θεοτόκου* στὸν Ὠρωπὸ Ἀττικῆς (1619), β) ἡ *Κοίμησις τῆς Θεοτόκου* στὸ *Συκάμηνο* Ἀττικῆς (ἀρχές 17ου αἰώνα), γ) ὁ ναὸς τῶν *Ταξιάρχων* στὸ *Λαδὰ Ἀλαγονίας* στὴ *Μεσσηνία* (γύρω στὸ 1700), δ) τὸ *Καθολικὸ τῆς ἱερᾶς Μονῆς Δήμοβας* ἢ *Δημιόβης* στὴ *Μεσσηνία* (1660). ε) Τὸν τύπο τοῦ ἐλλαδικοῦ δικιόνιου ἐγγεγραμμένου σταυροειδοῦς ἀκολουθοῦσε ἀρχικὰ καὶ τὸ Καθολικὸ τῆς ἱερᾶς *Μονῆς Νταοῦ Πεντέλης* στὴν Ἀττική. Κτίστηκε τὸ 1578 καὶ ἀνακαινίστηκε τὸν 18ο αἰώνα. Ἡ σημερινὴ μορφή τοῦ Καθολικοῦ στὸν τύπο τοῦ ἀγιορείτικου (μὲ πλάγιους χοροὺς) ὀφείλεται σὲ σύγχρονες μετασκευές. Βλέπε καὶ τίς σχετικὲς εἰκόνες 19, 21, 22, 43, 44.

Συνοψίζοντας, παρατηροῦμε ὅτι ὁ τύπος τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροειδοῦς ὑποβάλλεται –κατὰ τὴν τάση τῆς ἐποχῆς– σὲ μιὰ διαδικασία ἀπλουστεύσεως, μὲ τὴν στέγασση τῶν γωνιακῶν διαμερισμάτων ἀπὸ ἐνιαῖες ἀμφικλινεῖς (δίριχτες) στέγες, στὴν ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ πλευρά. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ συνεπάγεται τὴ μείωση τῆς κλιμακώσεως τῶν ἐπιπέδων στὴ στέγη τοῦ ναοῦ. Γιὰ τὴ στήριξη τοῦ τρούλλου οἱ κίονες ἀντικαθίστανται συχνὰ ἀπὸ πεσσούς. Ἄλλα κατασκευαστικὰ καὶ μορφολογικὰ στοιχεῖα –ἄξια μνείας στὰ προαναφερθέντα μνημεῖα– εἶναι τὰ ἀκόλουθα: 1) ἐλαφρῶς ὀξυκόρυφα τόξα, 2) ἐπιμελημένη τοιχοδομία στὰ ἐξέχοντα μέρη τοῦ ναοῦ (ἀψίδες, τρούλλοι) μὲ μιὰ μορφή πλινθοπερίκλειστου, 3) κυλινδρικοὶ τρούλλοι μὲ στενὰ μονόλοβα παράθυρα καὶ ὀριζόντια γεῖσα, 4) ὀκτάπλευρο τύμπανο μὲ ἀκόσμητες ἐπίπεδες πλευρές ἢ τρούλλοι μὲ χαμηλὸ τυφλὸ τύμπανο, 5) χαμηλὲς πύλες εἰσόδου, 6) «ταπείνωση» τοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ, ποῦ εὐρίσκεται σὲ χαμηλό-

τερο επίπεδο ἀπὸ αὐτὸ τῆς ἐξωτερικῆς αὐλῆς, 7) διακοσμητικὰ πινάκια στὶς ὀψεις κ.λπ. Βλέπε βιβλιογραφία⁸ καὶ τὶς σχετικὲς εἰκόνες.

4. Μονόκλιτοι σταυροειδεῖς ναοὶ μὲ τροῦλλο

Πρόκειται γιὰ μονόκλιτους ναοὺς (μονόχωρους ἢ δρομικούς), καμαροσκέπαστους, μὲ συνεπτυγμένο τροῦλλο, δηλαδή μὲ τροῦλλο τοῦ ὁποῖου ἡ διάμετρος εἶναι μικρότερη ἀπὸ τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ. Στους ναοὺς αὐτοῦ τοῦ τύπου ὁ τροῦλλος στηρίζεται ἀνατολικά καὶ δυτικά στὴν καμάρα πὺν σκεπάζει τὸ ναό, ἐνῶ στὰ πλάγια –βόρεια καὶ νότια– στηρίζεται πάνω σὲ ἐγκάρσια τόξα, πὺν στεγάζονται ἐξωτερικὰ μὲ δίριχτες στέγες. Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο ἡ διάταξη τῆς στέγης τοῦ ναοῦ διαγράφει τὸ σχῆμα τοῦ σταυροῦ. Οἱ κεραῖες τοῦ σταυροῦ –ἀνατολικά καὶ δυτικά– σχηματίζονται ἀντίστοιχα ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ τμήμα τῆς κατὰ μῆκος καμάρας, εἶναι δὲ καὶ ἴσες μὲ τὸ πλάτος τῆς ἐκκλησίας. Ἀντίθετα, οἱ ἐγκάρσιες κεραῖες τοῦ σταυροῦ –βόρεια καὶ νότια– εἶναι στενὲς καὶ ἀντιστοιχοῦν στὰ ἐγκάρσια τόξα, πὺν στηρίζουν τὸν τροῦλλο στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ. Ὁ τροῦλλος, ἡ διάταξη τῆς στέγης καὶ ἡ δήλωση τῶν σφαιρικῶν τριγῶνων (λοφίων) μεταξὺ τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ στὸ ἐξωτερικὸ τοῦ κτιρίου, δίνουν στοὺς ναοὺς αὐτοὺς τὴν ὄψη τρουλλαίου ἐγγεγραμμένου σταυροειδοῦς, ἀλλὰ τοῦ συνεπτυγμένου τύπου (δηλαδή μὲ στενὲς ἐγκάρσιες κεραῖες).

Τυπολογικὰ καὶ κατασκευαστικὰ οἱ μονόκλιτοι σταυροειδεῖς ναοὶ μὲ τροῦλλο μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἀπλούστευση τῶν ἐγγεγραμμένων σταυροειδῶν τρουλλαίων ναῶν. Ἔτσι, ἐνῶ στὸ ἐξωτερικὸ τους διατηροῦν τὸν τροῦλλο καὶ τὸ σταυρὸ –μὲ τὴ συμβολικὴ τους ἀξία– ἐν τούτοις ἀποφεύγονται οἱ δαπανηροὶ καὶ δυσεὔρετοι κίονες στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ, καθὼς καὶ τὰ δύσκολα στατικὰ προβλήματα, ὅπως: τὰ γωνιακὰ

8. Βλέπε σχετικὰ Κ. ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, *Βυζαντινὰ Ἐκκλησίαι τῆς ἱερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Θεσσαλονίκη 1973 (σσ. 202 καὶ ἐξῆς, 233 καὶ ἐξῆς). Ε. ΚΑΜΠΟΥΡΗ, *Ἡ ἐκκλησία τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸ Συνάμεινο Ἀττικῆς, Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἄλωση*, τ. 2, Ἀθήνα 1982 (σσ. 231 καὶ ἐξῆς). Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Ἡ ἐν Αἰτωλῷ Μονὴ τῆς Μυρτιάς, Ἀρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων Ἑλλάδος* 9 1961 (σσ. 74 καὶ ἐξῆς). Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Μονὴ Πεντέλης, ΕΜΜΕ Γ'* (σσ. 188 καὶ ἐξῆς). Πρὸβλ. καὶ τὶς περὶ Κρήτης μελέτες τοῦ Γ.Β. ΑΝΤΟΥΡΑΚΗ.

διαμερίσματα, ή πολλαπλή κλιμάκωση τῶν στεγῶν κ.λπ. Για τὴ στήριξη τοῦ τρούλλου στοὺς μονόκλιτους σταυροειδεῖς ναοὺς ἐπισημαίνονται διάφορες λύσεις, οἱ ὁποῖες ὅμως ἔχουν συχνὰ *αὐτοσχέδιο χαρακτήρα*. Ἐπίσης, σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις παρατηρεῖται ἐλαφρὰ *ὕπερῴψωση* τῶν *ἐγκαρσίων τόξων* σὲ σχέση μετὰ τὴν κατὰ μῆκος καμάρα τοῦ ναοῦ. Τὸ γεγονός αὐτὸ δὲν ἐπιφέρει καμιά ἀλλοίωση στὴν ἐξωτερικὴ διαμόρφωση τοῦ ναοῦ. Για τὸ λόγο αὐτὸν ὁ *μονόκλιτος ναὸς δὲν συνδέεται μετὰ τὸν σταυρεπίστεγο*. Ἐννοεῖται ὅτι στὴν προχειρότητα τῆς κατασκευῆς καὶ στὴν ἀπειρία τῶν μαστόρων θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν –σὲ ὁρισμένα παραδείγματα– τὰ *ἄτεχνα πεπλατυσμένα σφαιρικά τρίγωνα*, οἱ ἐσωτερικὰ τετράγωνοι μετὰ καμπυλωμένες τὶς γωνίες τρούλλοι ἢ ἡ μὴ δήλωση τῶν σφαιρικῶν *τριγώνων* (λοφίων) στὴν ἐξωτερικὴ διαμόρφωση, μετὰξὺ τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ. Τὰ παλαιότερα γνωστὰ παραδείγματα ναῶν αὐτοῦ τοῦ τύπου εὗρισκονται στὴ *Μεσσηνιακὴ Μάνη*, ὅπως: ὁ *Προφήτης Ἡλίας Ἀμπύσολας* καὶ ὁ *Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος* στὴν *Καστάνια*. Καὶ οἱ δύο χρονολογοῦνται στὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰῶνα. Τὸ πλῆθος τῶν γνωστῶν μεταβυζαντινῶν παραδειγμάτων ἀνάγονται στὸν 17ο καὶ 18ο αἰῶνα καὶ ἀπαντῶνται κυρίως στὴν *Πελοπόννησο*, ἀλλὰ καὶ στὴ *βορειοδυτικὴ Ἑλλάδα*, καθὼς καὶ στὶς *Βαλκανικὲς χώρες*. Εἰδικὰ στὴν *Πελοπόννησο* ἡ παρουσία αὐτοῦ τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου ἐντοπίζεται σὲ ὁρισμένες περιοχές, ὅπως: τὴ *Μάνη*, τὴν *Τσακωνιά*, τὸ *Σοφικὸ* τῆς *Κορινθίας* κ.λπ. Ἀντιπροσωπευτικοὶ μεταβυζαντινοὶ ναοὶ αὐτοῦ τοῦ τύπου εἶναι: α) ὁ *Ἅγιος Γεώργιος* στὴ *Ρεκίτσα* (17ος αἰῶνας), β) ὁ *Ἅγιος Ἀντώνιος* (17ος αἰῶνας), γ) ἡ *Ὑπαπαντή* (18ος αἰῶνας) στὸ *Σοφικὸ*, δ) τὸ λεγόμενον «*Ἐγκλειστούρι*» στὴν *Κυνουρία* (1750), ε) οἱ *Τρεῖς Ἱεράρχες* στὴ *Στεμνίτσα Ἀρκαδίας* (περίπου τὸ 1700) κ.ἄ. Βλέπε καὶ τὴ σχετικὴ *βιβλιογραφία*⁹ καὶ τὶς *εἰκόνες* 23, 24.

9. Ι. ΚΑΚΟΥΡΗΣ, Τὸ μοναστήρι τοῦ Ταξιάρχη τῆς Μουρᾶς στὸ Παλαιοχώρι Κυνουρίας, *Πελοποννησιακὰ* 16 1985-86 (σσ. 305 καὶ ἐξῆς, κυρίως 315-321). Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, Στήριξεις συνεπτυγμένων τρούλλων σὲ μονόκλιτους ναοὺς, *Ἑβδομο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης, Περιλήψεις Ἀνακοινώσεων*, Ἀθήνα 1987 (σσ. 50 καὶ ἐξῆς). Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Ἀνατολικῆς Κορινθίας, *Ἀρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων Ἑλλάδος* (ΑΒΜΕ) I 1935, (σσ. 56 καὶ ἐξῆς). Θ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ ἐκκλησία τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν στὴ *Στεμνίτσα*, *Ἐκκλησίαι στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἀλωση*, Ἀθήνα 1979 (σσ. 217 καὶ ἐξῆς).

5. Σταυρεπίστεγοι ναοί

Πρόκειται για *θολοσκέπαστους* ναούς, συνήθως μικρών διαστάσεων, με χαρακτηριστικό την *ύπερυψωμένη ἐγκάρσια καμάρα*, ή όποια διακόπτει τήν (ή τίς) κατά μήκος καμάρα (ή καμάρες) του ναού. Ἡ διασταύρωση τῶν *ἀνισοῦψων καμαρών*, πού καλύπτονται με δίριχτες στέγες, διαγράφει στή στέγη του κτιρίου τὸ *σχῆμα του σταυροῦ*.

Ὁ τύπος του σταυρεπιστέγου ναοῦ ἐμφανίζεται στήν Ἑλλάδα κατά τή διάρκεια του 13ου αἰώνα, γνωρίζει δὲ *μεγάλη διάδοση* σὲ ὅλη τήν ὑστεροβυζαντινὴ ἐποχὴ καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ χρησιμοποιεῖται εὐρύτατα καὶ κατά τή διάρκεια τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου, μέχρι καὶ τὸν 18ο αἰώνα.

Γεωγραφικὲς περιοχές, πού ἀπαντᾷ περισσότερὸ εἶναι ἡ Πελοπόννησος, ἡ Στερεὰ Ἑλλάδα, ἡ Εὐβοία καὶ ἡ Ἡπειρος, ἐνῶ ἡ διάδοσή του εἶναι μικρότερη στή Δ. Θεσσαλία, Ἀχρίδα, Β. Σποράδες καὶ Κρήτη. Τὸ οἰκονομικὸ μέγεθος τῶν ναῶν αὐτῶν καὶ ἡ δυνατότητα διατάξεως τῆς στέγης στὸ σχῆμα του σταυροῦ με ἀπλὰ μέσα, συνετέλεσε στή *διάδοσή* του. Ἡ *μεγάλη χρῆση* του τύπου *ἐπὶ αἰῶνες*, δημιούργησε *πλῆθος παραλλαγῶν*, τίς ὁποῖες μελέτησε καὶ κατέταξε κυρίως ὁ αἰεμνηστος Καθηγητῆς Ἀ. Ὁρλάνδος, λαμβάνοντας ὑπόψη του τόσο τὰ βυζαντινά, ὅσο καὶ τὰ μεταβυζαντινά μνημεῖα. Διακρίνει *τρεῖς βασικοὺς τύπους σταυρεπίστεγων ναῶν*, ἀνάλογα με τὴ διαμόρφωση τῆς κατόψεως: **Τύπος Α΄**, μονόκλιτος (μονόχωρος ἢ δρομικός) με ὀρθογώνια κάτοψη, **Τύπος Β΄**, σταυρόσχημος, καὶ **Τύπος Γ΄**, *τρίκλιτος*. Ἀνάλογα με τὴ διάρθρωση τῶν τοίχων – με ἢ χωρὶς ἀψιδώματα στὸ ἐσωτερικὸ του ναοῦ – οἱ σταυρεπίστεγοι κατατάσσονται σὲ *ὑποκατηγορίες* (A_1 , A_2 κ.λπ.). Πολυαριθμότεροι – τόσο στήν ὑστεροβυζαντινὴ, ὅσο καὶ στή μεταβυζαντινὴ περίοδο – εἶναι οἱ ναοὶ του *Τύπου Α΄* (δηλαδὴ οἱ ἀπλούστεροι) καὶ ἰδιαίτερα ἡ *παραλλαγή* A_3 , δηλαδὴ με *τυφλὰ ἀψιδώματα* στοὺς ἐσωτερικοὺς πλευρικοὺς τοίχους (ὅπως π.χ. Καθολικὸ τῆς ἱερᾶς *Μονῆς τῆς Ἀγίας Τριάδος* στήν *Πάρνηθα*, πρὶν τὸ 1761). Ἡ διάταξη αὐτὴ εἶναι συνηθισμένη καὶ στοὺς μονόχωρους θολωτοὺς ναοὺς τῆς ἰδίας ἐποχῆς.

Παραδείγματα σταυρεπίστεγων ναῶν διαφόρων τύπων: 1) Ἁγιος Γεώργιος *Ρεκίτσας* (παραλλαγή του *Τύπου Α΄*, περίπου 1700), 2) Καθολικὸ τῆς ἱερᾶς Μονῆς Προδρόμου στὸ νησί τῶν *Ἰωαννίνων* (παραλλαγή του *Τύπου Β΄*, 1506/7), 3) Καθολικὸ ἱερᾶς Μονῆς Ἀγίου Νικολάου Ἐνω Βάθειας καὶ τὸ ναὸ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς Ἀγλέφερου στήν

Εὐβοία (παραλλαγές τοῦ Τύπου Α', μᾶλλον τοῦ 16ου αἰώνα). Βλέπε καὶ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία,¹⁰ καθὼς καὶ τὶς εἰκόνες 23, 25-28, 50-52.

Παραλλαγὴ τοῦ μονοχώρου σταυρεπίστεγου ἀποτελεῖ ὁ σταυρεπίστεγος μὲ τρουλλοκαμάρα (Παναγίτσα στὸ Ἀχίλλειο Ἀκαρνανίας, 17ος αἰώνας) ἢ τρουῖλλο (Ἅγιος Ζαχαρίας Καστοριᾶς, περίπου 1600). Στοὺς ναοὺς αὐτοὺς ἡ ἐγκάρσια καμάρα εἶναι ὑπερυψωμένη καὶ πάνω σὲ αὐτὴ ἐπικάθεται ὁ τρουῖλλος ἢ ἡ τρουλλοκαμάρα. Ἡ σαφὴς ὑπερύψωση τοῦ ἐγκάρσιου κλίτους ἀποτελεῖ τὸ διακριτικὸ γνώρισμα τῶν ναῶν αὐτῶν –σὲ σχέση μὲ τοὺς μονόκλιτους σταυροειδεῖς μὲ τρουῖλλο–στοὺς ὁποίους, ὅπως τονίστηκε καὶ παραπάνω, οἱ καμάρες ποὺ διασταυρῶνται εἶναι ἰσοῦφεις, ὅπως καὶ στοὺς ἐγγεγραμμένους σταυροειδεῖς. Ναοὶ σταυρεπίστεγοι μὲ τρουῖλλο ἢ τρουλλοκαμάρα σώζονται σὲ ἐλάχιστα παραδείγματα. Βλέπε εἰκόνες 29, 30, 48.

6. Μονόχωρος δρομικός : Ξυλόστεγος ἢ καμαροσκέπαστος

Πρόκειται γιὰ ναοὺς μικρῶν διαστάσεων, ὅπου κυριαρχεῖ ὁ κατὰ μῆκος ἄξονας. Γιὰ αὐτὸ ἀπαντῶνται συχνὰ στὴ βιβλιογραφία καὶ ὡς «μονόκλιτες βασιλικές», ὅρος ἐξίσου δόκιμος¹¹. Οἱ ἐν λόγῳ ναοὶ εἶναι κτισμένοι μὲ ἀργολιθοδομή –ξυλόστεγοι καὶ συνηθέστερα καμαροσκέ-

10. Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ στὸ Μονοδένδρι τοῦ Ζαγορίου, *Ἐκκλησίαι στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἄλωση*, Ἀθήνα 1979 (σσ. 111 καὶ ἐξῆς). Ι. ΛΙΑΠΗΣ, *Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα Εὐβοίας*, Ἀθήναι 1971 (σσ. 61 καὶ ἐξῆς, γιὰ τὴ Μονὴ Ἁγίου Νικολάου Βάθειας). Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ζαχαρία Καστοριᾶς, *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* 22 (1967), Μελέτες (σσ. 77 καὶ ἐξῆς). Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, Ρεκίτσα, *Πελοποννησιακὰ* 5, 1962 (σσ. 284 καὶ ἐξῆς). Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Μεσαιωνικὰ μνημεῖα Ἰωαννίνων, *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά* I, 1926 (σσ. 55 καὶ ἐξῆς). Κ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Δύο ἀγνωστοὶ σταυρεπίστεγοι ναοὶ στὴν Ἡπειρο, *Ἑβδομο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης*, Ἀθήνα 1987, *Περίληψεις Ἀνακοινώσεων* (σσ. 59-60). Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Οἱ σταυρεπίστεγοι ναοὶ τῆς Ἑλλάδος, *ΑΒΜΕ* 1, 1935 (σσ. 41 καὶ ἐξῆς). Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Οἱ σταυρεπίστεγοι ναοὶ Βάθειας Εὐβοίας, *ΑΒΜΕ* 7, 1951 (σσ. 120 καὶ ἐξῆς). Α. ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, *Βυζαντινὴ Αἰτωλοακαρνανία*, Ἀθήνα 1985 (σσ. 346 καὶ ἐξῆς).

11. Πρβλ. Α. ΤΑΝΟΥΛΑΣ, Οἱ Ἅγιοι Ἀνάργυροι Κολοκύνθη, *Ἐκκλησίαι στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἄλωση*, τ. 2, Ἀθήνα 1982 (σσ. 179 καὶ ἐξῆς). J. TRAVLOS - Α. FRANTZ, The church of St. Dionysios Areopagite and the Palace of the Archbishop of Athens in the 16th c., *Hesperia* 34, 1965 (σσ. 157 καὶ ἐξῆς). Α. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Οἱ ξυλόστεγοι ναοὶ τῆς Κύπρου, *Λευκωσία* 1975 (σσ. 200).

παστοι– με δίριχτη κεραμωτή στέγη, με μιὰ ἐξωτερικὰ τρίπλευρη –καὶ συχνότερα ἡμικυκλικὴ ἀψίδα– λίγα ἀνοίγματα, μικρὴ τοξωτὴ πύλη εἰσόδου καὶ χαμηλότερο δάπεδο, σὲ σχέση μὲ τὴ στάθμη τοῦ ἐδάφους. Συνήθως ἀπαντοῦν ὡς ἐξωκκλήσια ἢ μικρὲς ἰδιωτικὲς ἐκκλησίαι, σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς τρουλλαίους μοναστηριακοὺς ναοὺς. Τέτοιου τύπου ναοὶ εἶναι γνωστοὶ ἤδη ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ χρόνια, χρησιμοποιοῦνται δὲ στὴν Κύπρο, καὶ μάλιστα συχνὰ στὴν ὑστεροβυζαντινὴ Πελοπόννησο καὶ ἀριθμοῦν πλῆθος παραδειγμάτων ἀπὸ τὴ μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ. Χαρακτηριστικὰ στοὺς ξυλόστεγους ναοὺς εἶναι τὰ ἐγκάρσια κτιστὰ τόξα τῆς στέγης, ἐνῶ στοὺς καμαροσκεπάστους οἱ ἐνισχυτικὲς ζῶνες (σφενδόνια) καὶ τὰ τυφλὰ τόξα στοὺς μακροὺς τοίχους. Σὲ μιὰ κατηγορία μάλιστα τῶν μονόχωρων καμαροσκεπαστῶν –ποὺ ἐπιχωριάζει ἀποκλειστικὰ στὴν Ἀττικὴ καὶ μέσῳ αὐτῆς διαδόθηκε στὴ Σαλαμίνα καὶ τὴν Ὑδρα– ἡ κατὰ μῆκος καμάρα στὰ δύο ἄκρα τῆς (ἀνατολικά καὶ δυτικὰ ἢ μόνο στὸ ἓνα) καταλήγει σὲ τεταρτοσφαίρια, ποὺ στηρίζονται σὲ ἡμιχώνια. Καμάρα καὶ τεταρτοσφαίρια ὑπερυψώνονται πάνω σὲ βάση μὲ λοξὰ κομμένες γωνίες, ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὰ ἡμιχώνια. Ἐπιπλέον, ἡ *κεντρικὴ καμάρα ὑπερυψώνεται καὶ ἀπὸ τὰ τεταρτοσφαίρια*, γεγονός ἐυδιάκριτο στὴ στέγη τοῦ κτιρίου. Στὴν κατηγορία αὕτῃ συγκαταλέγονται καὶ *τρίκλιτες θολωτὲς βασιλικές*, ὅπου τὸ μεσαῖο κλίτος τοὺς στεγάζεται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο. Χαρακτηριστικὰ τοῦ τύπου εἶναι τὰ ἀκόλουθα παραδείγματα: 1) ὁ ναὸς Ἀγίων Ἀναργύρων Κολοκύνθης ἢ Κολοκυνθοῦς στὴν Ἀθήνα, (περίπου τὸ 1600), 2) Ἅγιος Ἀθανάσιος Ψειρῆ, 3) Ἀγία Ἄννα στὸν Ἐλαιώνα, 4) Ἅγιος Ἰωάννης στὸ Μενίδι, 5) Παναγία Μπόσκου, 6) τὸ Καθολικὸ τῆς ἱερᾶς Μονῆς Λειμῶνος στὴ Σαλαμίνα κ.λπ. Τρίκλιτες θολωτὲς βασιλικὲς μὲ στέγαση αὐτοῦ τοῦ τύπου εἶναι: 1) ὁ Ἅγιος Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης (περὶ τὰ μέσα τοῦ 16ου αἰώνα), 2) ἡ Παναγία Ρόμπη, 3-4) ἡ Κοίμησις Θεοτόκου καὶ ὁ Ἅγιος Πέτρος στὴ Χασιά κ.ἄ. Βλέπε βιβλιογραφία καὶ εἰκόνες 31-37.

7. Μονόχωρος τρουλλαῖος ναός: ἰσλαμικὲς ἐπιδράσεις

Οἱ μονόχωροι τρουλλαῖοι ναοὶ ἔχουν ὀρθογώνια ἢ τετράγωνη κάτοψη, μὲ τονισμένο τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ κτιρίου, ὅπως καὶ στὸν τύπο τῆς βασιλικῆς. Ὁ τρουῖλλος ἐδράζεται σὲ χαμηλὸ ὀκτάπλευρο τύμπανο –ἄλλοτε τυφλὸ καὶ ἄλλοτε μὲ τέσσερα στενὰ καὶ χαμηλὰ παράθυρα–

και καλύπτει όλόκληρο τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ ὁ τροῦλλος στηρίζεται ἀνατολικά καὶ δυτικά σὲ τόξα –μέσω λοφίων– ἐνῶ βόρεια καὶ νότια ἀπ’ εὐθείας στοὺς πλευρικοὺς τοίχους, οἱ ὅποιοι διαρθρώνονται μὲ ἡψιδώματα. Ναοὶ τοῦ τύπου αὐτοῦ ὑπάρχουν πολλοί, κυρίως στὴν Ἀττική καὶ στὰ περίχωρα, χρονολογοῦνται δὲ ἀπὸ τὸν 16ο καὶ 17ο αἰῶνα. Βλέπε *βιβλιογραφία* καὶ *εἰκόνες*.

Οἱ ναοὶ αὐτοὶ μὲ τὸ συμπαγὲς κυβικὸ σῶμα καὶ τὸν χαμηλὸ καὶ εὐρὺ τροῦλλο –σὲ σχέση μὲ τὸν ὄγκο τοῦ ναοῦ– φανερώνουν ἔντονη τὴν *ἐπίδραση τῶν τουρκικῶν τζαμιῶν*¹². Σὲ μιὰ ομάδα τουρλαίων ναῶν ἡ *ἐπίδραση* τῆς μουσουλμανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς εἶναι πολὺ ἔντονη. Ἐδῶ οἱ καμάρες –ποὺ στηρίζουν τὸν τροῦλλο, ἀνατολικά καὶ δυτικά– ἀντικαθίστανται καὶ στὶς δύο πλευρές (ἢ συνηθέστερα στὴν ἀνατολική) ἀπὸ τεταρτοσφαίρια, ποὺ βαίνουν σὲ ἡμιχώνια. Ἡ κάλυψη αὐτὴ ἐφαρμόστηκε ἀπὸ τὸν 15ο αἰῶνα στὰ τουρκικὰ τζαμιά καὶ στὰ δημόσια κτίρια καὶ εἶχε ὡς *πρότυπο* τὴν Ἀγία Σοφία ΚΠόλεως (6ος αἰῶνας). Μιὰ παλαιὰ *βυζαντινὴ μέθοδος θολοδομίας* ἐπιστρέφει –ὕστερα ἀπὸ πολλοὺς αἰῶνες!– καὶ *ἐπηρεάζει τὴ μεταβυζαντινὴ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ* ὅχι βέβαια ἄμεσα, ἀλλὰ ἔμμεσα καὶ μέσω τουρκικῶν ἐπιδράσεων. Ὁ τρόπος αὐτὸς θολοδομίας θὰ πρωτοεφαρμόστηκε στὴν Ἀττικὴ ἀπὸ τοὺς τεχνίτες ποὺ ἔχτιζαν γιὰ τοὺς Τούρκους δημόσια κτίρια καὶ τζαμιά, ἁμέσως *μετὰ τὴν Ἀλωση*. Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ ἀκόλουθα *παραδείγματα*: 1) ὁ Ἅγιος Γεώργιος Κουταλέας Ὑμηττοῦ, 2) ὁ Ἅγιος Νικόλαος Ὁ Χωστὸς, κοντὰ στὸ σταθμὸ τοῦ Κηφισοῦ, 3) ὁ Ἅγιος Νικόλαος Καλλισίων, 4) ὁ Ἅγιος Δημήτριος Καβαλλάρης, 5) ὁ Ἅγιος Νικόλαος στοῦ Ρούφ, 6) ἡ Ἀγία Παρασκευὴ στὸ Πικέρμι, 7) οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι Καλαμάτας, 8) τὸ Καθολικὸ τῆς ἱερᾶς Μονῆς Ἀγνοῦντος, 9) τὸ Καθολικὸ τῆς ἱερᾶς Μονῆς Νταοῦ Πεντέλης. Βλέπε καὶ τὶς σχετικὲς *εἰκόνες* 38-46.

12. Γιὰ τὴν ἰσλαμικὴ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὶς ἐπιδράσεις, ποὺ ἀσκεῖ στὴ μεταβυζαντινὴ ναοδομία, βλέπε Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Μαθήματα Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς*, Β', Ἀθῆναι 1980 (σσ. 330 καὶ ἐξῆς). Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ μνημείου Ὀσμάν-Σάχ τῶν Τρικάλων, *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 4, 1929 (σσ. 319 καὶ ἐξῆς). Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Τουρκικὰ κτίρια τῆς Ἀρτης, *ABME* 4, 1938 (σσ. 200 καὶ ἐξῆς). Α. ΣΑΜΟΥΗΛΙΔΟΥ - Α. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ, Ἡ Θεσσαλονικὴ κατὰ τὴν Τουρκοκρατία. Τὰ τουρκικὰ μνημεῖα, *Ἀρχαιολογία* 7, Μάϊος 1983 (σσ. 53 καὶ ἐξῆς). Μ. ΧΡΥΣΑΦΗ-ΖΩΓΡΑΦΟΥ, Τουρκικὰ κτίσματα στὴν Κόρινθο-Κορίνες καὶ θρησκευτικὰ κτήρια, *Ἀναστήλωση - Συντήρηση - Προστασία Μνημείων καὶ Συνόλων*, Α', Ἀθήνα 1984 (σσ. 261 καὶ ἐξῆς).

Σὲ γενικὲς γραμμὲς ἢ τοιχοποιῖα μὲ πέτρες καὶ πλίνθους, οἱ διακοσμητικὲς ὁδοντωτὲς ταινίες στὰ γείσα, ἢ θολοδομία –τροῦλλοι, φουρνικά, τεταρτοσφαίρια, σφαιρικά τρίγωνα– ποὺ ἀπαντοῦν στὰ τουρκικὰ κτίρια, ἀποτελοῦν στοιχεῖα γνῶριμα καὶ τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ἀντίθετα, τὸ εὐρὺ θαλαστό (ἐλαφρὰ ὀξυκόρυφο τόξο), τὸ τόξο διπλῆς καμπυλότητος, τὰ «βεργωτά» σταυροθόλια (μὲ νευρώσεις), τὰ ἡμιχώνια, ἢ διακόσμηση μὲ μικρὲς πολυεδρικὲς ἐπιφάνειες («σταλακτίτες»), οἱ χαμηλοὶ πεπλατυσμένοι τροῦλλοι, τὸ κυβικὸ σῶμα στὰ κτίρια, ἀποτελοῦν στοιχεῖα ποὺ ἀναπτύσσονται ἰδιαίτερα στὴν *ἰσλαμικὴ ἀρχιτεκτονικὴ* καὶ διαδίδονται –μέσω αὐτῆς– στοὺς μεταβυζαντινοὺς χριστιανικοὺς ναοὺς¹³.

8. Τρίκλιτη Βασιλική

Τρίκλιτες βασιλικές –ξυλόστεγες ἢ καμαροσκέπαστες– δὲν ἔπαψαν νὰ κτίζονται καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας. Ὡστόσο, ὁ τύπος αὐτός –κατάλληλος γιὰ μεγαλύτερο ἀριθμὸ πιστῶν καὶ μὲ τάση πρὸς τὸ μνημειακό– χρησιμοποιήθηκε περιορισμένα, τουλάχιστον κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς δουλείας, καθὼς ἔνεκα τῶν τουρκικῶν περιορισμῶν, δὲν ὑπῆρχαν οἱ κατάλληλες προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἴδρυση πολυτελῶν ναῶν, καὶ μάλιστα μεγάλης κλίμακας.

Στὴν τρίκλιτη καμαροσκέπαστη βασιλική, ὁ ἡμικυλινδρικός θόλος στὸ μεσαῖο κλίτος ἔβαινε ἀνατολικά καὶ δυτικά σὲ τεταρτοσφαίρια, στηριγμένα σὲ ἡμιχώνια. Ὁ τύπος τῆς τρίκλιτης βασιλικῆς ἐπικράτησε κατὰ τοὺς 18ο καὶ 19ο αἰῶνες στὶς πυκνοκατοικημένες καὶ οἰκονομικὰ εὐρωστες περιοχὲς τῆς βόρειας Ἑλλάδας (Πήλιο, Δ. Μακεδονία, Θεσσαλία καὶ Ἡπειρο) καὶ τῶν νησιῶν (Κρήτη, Χίος, Μυτιλήνη, Ἐπτάνησα). Ἰδιαίτερα οἱ ξυλόστεγες μεγάλων διαστάσεων –μὲ δίριχτες στέγες, ποὺ κα-

13. Βλέπε σχετικὰ Κ. ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, *Βυζαντιναὶ Ἐκκλησίαι τῆς ἱερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Θεσσαλονίκη 1973 (σσ. 27 καὶ ἐξῆς, γιὰ τοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους Καλαμάτας). Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* 20 (1965), Χρονικὰ Β1 (σσ. 13 καὶ ἐξῆς). Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* 21 (1966), Χρονικὰ Β1 (σ. 117, γιὰ τὴ Μονὴ Νταοῦ Πεντέλης). Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *ΕΜΜΕΓ'* (σσ. 124, 182 καὶ ἐξῆς). Ε. ΣΤΙΚΑΣ, *Ἡ ἐν Ἀργολίδι Μονὴ Ἀγνοῦντος, Χαριστήριον εἰς Ἀ.Κ. Ὁρλάνδον*, τ. Β', 1966 (σσ. 309 καὶ ἐξῆς). Γ. ΧΩΡΑΣ, *Ἱστορία τῆς Μονῆς Καλαμίου-Ἀδάμι Ναυπλίας*, Ἀθῆναι 1988 (σσ. 19 κ.ἐ.).

λύπτουν ένιαία καὶ τὰ τρία κλίτη καὶ περίστωα, μὲ ξύλινα στηρίγματα ἢ «χαγιάτια»– εἶναι γνώριμο μοτίβο τῆς γραφικῆς *Πηλιορείτικης ἀρχιτεκτονικῆς*. Ἡ ἀναβίωση τῆς τρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικῆς στὰ ὄψιμα χρόνια τῆς δουλείας συνδέθηκε μὲ συνειδητὲς προθέσεις ἐπιστροφῆς στοὺς «ἀρχαίους» ναοὺς τῆς χριστιανικῆς λατρείας, μὲ πρωτοβουλία τοῦ πατριάρχου Καλλίνικου Ζαγορά (1713-1792). Οἱ ναοὶ ὅμως αὐτοὶ ἐμφανίζουν διαφορὲς ἀπὸ τίς «ἀρχαῖες» παλαιοχριστιανικὲς βασιλικές. Ἔτσι π.χ. δὲν ἔχουν ὑπερυψωμένο κλίτος, ἄμβωνα στὸ μεσαῖο κλίτος, σύνθρονο κ.λπ. Ἐπιπλέον, ἡ ἀναμφισβήτητη ὁμοιότητα τῆς κατασκευῆς μὲ τὰ σύγχρονα σπίτια –ποὺ κτίζονταν σὲ αὐτὲς τίς περιοχὲς καὶ εἶχαν χαγιάτια, ξυλόγλυπτα, ξύλινες στέγες, σκεπασμένες μὲ τοπικὲς πλάκες– καθιστοῦν πιθανότερη τὴν ἐκδοχὴ ὅτι ἡ διάδοση τοῦ τύπου αὐτοῦ ὀφείλεται: α) στὸ γνώριμο καὶ ἀπλὸ τῆς κατασκευῆς, χωρὶς ιδιαίτερες δυσκολίες, β) στὴ δυνατότητα ἀναπτύξεως τὴν ἐπιθυμητὴ κλίμακα καὶ τὴν ἐναρμόνισή του μὲ τίς κατασκευαστικὲς δυνατότητες, τὰ ὕλικά καὶ τὴν αἰσθητικὴ τῆς ἐποχῆς¹⁴. Χαρακτηριστικὰ παραδείγματα τοῦ τύπου αὐτοῦ ἀναφέρθηκαν καὶ παραπάνω, ὅπου ἔγινε λόγος γιὰ τὴ στέγαση τῶν μονόχωρων δρομικῶν ξυλόστεγων ἢ καμαροσκέπαστων ναῶν. Βλέπε παραδείγματα καὶ εἰκόνα 47.

9. Ναοὶ μὲ δυτικὲς ἐπιδράσεις

Οἱ δυτικὲς ἐπιδράσεις –κυρίως ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση καὶ τὸ Μανιερισμὸ– ἔρχονται στὴν Ἑλλάδα μέσω τῆς Βενετίας καὶ τῶν κτήσεών της (Κρήτη ἕως τὸ 1669, Ἑπτάνησα ἕως τὸ 1797). Ἡ ἀποδοχὴ δυτικῶν ἀρχιτεκτονικῶν καὶ διακοσμητικῶν στοιχείων στὴ διαμόρφωση τῶν Ὁρθόδοξων ναῶν δὲν συνεπάγεται μείωση τοῦ λαϊκοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος, τὸ ὁποῖο παρέμενε πάντοτε ἀκμαῖο.

14. Κ. ΜΑΚΡΗΣ, *Ἡ λαϊκὴ τέχνη τοῦ Πηλίου*, Ἀθήνα 1976 (σσ. 60, 71). Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Ὁ ἀρχιτεκτονικὸς τύπος τῆς βασιλικῆς κατὰ τὴν Τουρκοκρατία καὶ ὁ Πατριάρχης Καλλίνικος, Ἐκκλησίαι στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἀλωση*, Ἀθήνα 1979 (σσ. 159 καὶ ἐξῆς). Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *ΕΜΜΕ Γ'*, 133. Α. ΤΑΝΟΥΛΑΣ, *Οἱ Ἅγιοι Ἀνάργυροι Κολοκύνθη στὴν Ἀθήνα, Ἐκκλησίαι στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἀλωση*, τ. 2, Ἀθήνα 1982 (σσ. 179 καὶ ἐξῆς). J. TRAVLOS - Α. FRANTZ, *The church of St. Dionysios the Areopagite and the Palace of the Archbishop of Athens in the 16th c.*, *Hesperia* 34, 1965 (σσ. 157 καὶ ἐξῆς).

α. Κρήτη. Στή Μεγαλόνησο σημαντικά μοναστηριακά κέντρα της Ὁρθοδοξίας χρησιμοποιοῦν διάκοσμο ἐντελῶς ἀναγεννησιακό, ὅπως: α) ἀναγεννησιακοῦ τύπου θυρώματα με ὀρθογώνια ἢ καμπύλα ἀετώματα καὶ κυμάτια, β) γωνιακὲς παραστάδες με ἐπίκρανα, γ) κυκλικὸν φεγγίτες, δ) λαξευτὴ τοιχοποιῶν κ.λπ. Οἱ τεχνίτες μάλιστα δὲν διστάζουν νὰ χρησιμοποιήσουν καὶ ἰταλικά ἐγχειρίδια ἀρχιτεκτονικῆς με προτάσεις καὶ σχέδια γιὰ διάφορους τύπους ἀρχιτεκτονημάτων, ὅπως π.χ. τοῦ ἰταλοῦ ἀρχιτέκτονα *Sebastiano Serlio* (1475-1554). Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ παραδείγματα: 1) τοῦ Καθολικοῦ τῆς ἱερᾶς Μονῆς Ἀρκαδίου, 2-3) τῶν ἱερῶν Μονῶν *Ρουστίκων* καὶ Ἀρσανίου στὴν ἐπαρχία Ρεθύμνου, 4-6) τῶν ἱερῶν Μονῶν *Γωνιάς*, *Χρυσοπηγῆς* καὶ *Τζαγγαρόλων* (στὸ Ἀκρωτήρι) τῶν Χανίων, 7) τῆς ἱερᾶς Μονῆς *Τοπλοῦ Σητείας* κ.ἄ. Τὸν ἴδιο ἀναγεννησιακὸ διάκοσμο συναντᾷ κανεῖς καὶ στίς λατινικὲς ἐκκλησίαις τῆς νήσου, ὅπως π.χ. στὸν Ἅγιο *Ρόκκο* (στὰ Χανιά). Βλέπε βιβλιογραφία καὶ εἰκόνες 47, 49.

β. Ἰόνια Νησιά. Ἐδῶ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἐπικρατεῖ ἓνας τύπος ναοῦ, ὁ λεγόμενος «Ἑπτανησιακός», ποὺ παρουσιάζει κάποιες ἰδιαιτερότητες κυρίως στὴ διαμόρφωση τοῦ ἐσωτερικοῦ, λόγῳ ἰσχυρότερης δυτικῆς ἐπιδράσεως. Πρόκειται γιὰ ξυλόστεγες βασιλικὲς –μονόκλιτες ἢ τρίκλιτες– με ὑπερῶ στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ ναοῦ. Στὸ ἐσωτερικὸ τὰ ζευκτὰ τῆς στέγης καλύπτει ἐπίπεδη ζωγραφισμένη ὀροφὴ –γνωστὴ καὶ ὡς «οὐρανία»– ἐνῶ οἱ τοῖχοι τοῦ ναοῦ ἐπενδύονται με *ταπετσαρία* (με κάποιες διακοσμήσεις). Ὁ κυρίως ναὸς περιβάλλεται κατὰ τὶς δύο ἢ τρεῖς πλευρὲς ἀπὸ χαμηλὸ κλειστὸ ἐξωνάρθηκα, ποὺ χρησίμευε κυρίως γιὰ ταφές, κατὰ δυτικὴ ἐπίδραση. Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ παραδείγματα: α) τῆς *Θεοτόκου Χρυσοπηγῆς* στὴν *Κέρκυρα*, β) τῆς *Φανερωμένης*, καθὼς καὶ γ) τῆς *Παναγίας τῶν Ἀγγέλων* στὴ *Ζάκυνθο* κ.ἄ. Βλέπε καὶ τὶς σχετικὲς εἰκόνες.

γ. Πελοπόννησος. Δυτικὴ ἐπίδραση –περιορισμένης ὅμως κλίμακας καὶ χωρὶς τὸ ἔντονα ἀναγεννησιακὸ ὕφος τῶν ναῶν τῶν βενετοκρατούμενων νήσων– παρουσιάζουν καὶ κάποιοι ναοὶ τῆς *Πελοποννήσου*, ποὺ ἀνάγονται στὴ δεύτερη Βενετοκρατία (1685-1715). Χαρακτηριστικὰ εἶναι: 1) ὅψεις λιθόκτιστες, 2) ἰσόδομη ἢ ψευτοἰσόδομη λαξευτὴ τοιχοποιῶν, 3) στρογγυλοὶ φεγγίτες, 4) θυρώματα με τόξα, στηριζόμενα σὲ παραστάδες με ἐπίκρανα, 5) ἀετώματα κ.λπ. Αὐτὰ συνδυάζονται με ἀρχιτεκτονικοὺς τύπους, συνηθισμένους στὴν τουρκοκρατούμενη Ἑλλάδα. Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ παραδείγματα τῆς *Παναγίας Μυρτιδιώ-*

τισσας και του Ἀγίου Νικολάου του Λικινίου στη Μονεμβασία, ὅπως και ὁ νεότερος ναὸς τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων Καλαμάτας. Βλέπε βιβλιογραφία¹⁵ και τις σχετικὲς εἰκόνες.

II. ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΝΑΟΔΟΜΙΑΣ (ΠΕΡΙΛΗΨΗ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ)

Α'. Χαρακτηριστικά τῆς μετὰ τὴν Ἀλωση ναοδομίας

α. Προϋποθέσεις, τύποι και μορφές ναῶν. Σὲ ὁλόκληρη τὴ Μεταβυζαντινὴ περίοδο (15ος αἰώνας και ἑξῆς), ἀλλὰ και στὴ Νεώτερη – πού ὀνομάζεται και Νεοβυζαντινὴ, 19ος αἰώνας μέχρι σήμερα– ἡ Χριστιανικὴ Τέχνη ἀκολουθεῖ τὴ Βυζαντινὴ Παράδοση. Συνεχίζεται δηλαδὴ και μετὰ τὴν Ἀλωση ἡ πατροπαράδοτη καλλιτεχνικὴ παραγωγή, πού παρουσιάζει ἀξιόλογα ἔργα ὄχι μόνο στὴ Ζωγραφικὴ (τοιχογραφίες, φο-

15. Γιὰ δυτικὲς ἐπιδράσεις στὴ Μεταβυζαντινὴ Τέχνη, βλέπε Α. ΑΓΟΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΠΙΡΜΠΙΛΗ, *Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς πόλεως τῆς Κέρκυρας κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ἐνετοκρατίας*, Ἀθήνα 1976 (σσ. 254 και ἑξῆς). Α. ΑΓΟΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΠΙΡΜΠΙΛΗ, *Ἡ ἐκκλησίαι τῆς Ὑπερραγίας Θεοτόκου στοὺς Καστελλάνους Μέσης Κερκύρας, Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἀλωση*, Ἀθήνα 1979 (σσ. 147 και ἑξῆς). Α. ΑΓΟΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΠΙΡΜΠΙΛΗ, *Ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου στὴν πόλη τῆς Κέρκυρας, Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἀλωση*, τ. 2, Ἀθήνα 1982 (σσ. 99 και ἑξῆς). Γ.Β. ΑΝΤΟΥΡΑΚΗΣ, *Τὰ Μοναστήρια τῶν Μυριοκεφάλων και Ρουσίκων Κρήτης μὲ τὰ παρεκκλήσια τους, Μοναστηριακὰ ἔγγραφα - Βιβλιοκρισίες*, Ἀθήνα 2003³. Γ.Β. ΑΝΤΟΥΡΑΚΗΣ, *Βυζαντινὰ Μοναστήρια τῆς Κρήτης*, Ἀθήνα 2003³. Γ.Β. ΑΝΤΟΥΡΑΚΗΣ, *Θέματα Ἀρχαιολογίας και Τέχνης (Β' Τόμος, Κρητικὲς Μελέτες, Τεῦχος Τρίτο) Σύμμεικτα - Στρωματεῖς, Κρητικὰ και ἄλλα μελετήματα*, Ἀθήνα 2003³. Ι. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Ὁ Sebastiano Serlio στὰ μοναστήρια τῆς Κρήτης, Δελτίον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* 6, 1970-72 (σσ. 233 και ἑξῆς). Ι. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Ρόκκου στὰ Χανιά, Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἀλωση*, Ἀθήνα 1979 (σσ. 257 και ἑξῆς). Χ. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴ Μονεμβασία κατὰ τὴν Β' Ἐνετοκρατία και τὸ καθολικὸ παρεκκλήσι τῆς Ἀγίας Ἀννας, Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἀλωση*, Ἀθήνα 1979 (σσ. 245 και ἑξῆς). Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Βενετικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Ἑλλάδα, Ἀρχιτεκτονικὰ Θέματα* 4, 1970 (σσ. 78 και ἑξῆς). Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Ἡ μεταβυζαντινὴ τέχνη και ἡ ἀκτινοβολία τῆς, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. Ι' (σσ. 412 και ἑξῆς).

ρητὲς εἰκόνες κ.λπ.), ἀλλὰ καὶ στὶς ἄλλες *διακοσμητικὲς Τέχνες* (Γλυπτική, Μικροτεχνία, Ὑφαντική κ.λπ.)¹⁶.

Στὴ Μεταβυζαντινὴ περίοδο ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ δὲν ἔχει νὰ παρουσιάσει τόσο μεγάλα καὶ τόσο ἀξιόλογα ἔργα, ὅσο στὴν Παλαιοχριστιανικὴ καὶ στὴν κυρίως Βυζαντινὴ. *Συνεχίζει* ὅμως –ὅσο μπορεῖ καλύτερα, παρὰ τὶς δύσκολες ἱστορικὲς καὶ οἰκονομικὲς συνθῆκες– τὴν ἔνδοξο *Βυζαντινὴ Παράδοση* καὶ κυρίως τὶς καλλιτεχνικὲς ἐκφράσεις τῆς τελευταίας Βυζαντινῆς περιόδου (Παλαιολόγεια Τέχνη), ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὴν *τελευταία Ἀναγέννηση τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης*. Ἐμεῖς χρησιμοποιοῦμε τὸν ἐπικρατήσαντα ὄρο *Μεταβυζαντινὴ*, γιὰ νὰ χαρακτηρίσουμε τὴ Χριστιανικὴ Τέχνη ἀπὸ τὸ 1453 μέχρι σήμερα. Ὁ ὅρος αὐτὸς δὲν ἀποκόπτει ἀπὸ τὸ Βυζάντιο τὴ μετέπειτα (μετὰ τὸ 1453) καλλιτεχνικὴ παραγωγὴ τῆς Ὁρθόδοξης Ἀνατολῆς καὶ ἀνταποκρίνεται καλύτερα πρὸς τὴ μετὰ τὴν Ἀλωση πραγματικότητα.

Εἶναι γεγονὸς ὅτι οἱ περισσότεροί ναοὶ τῆς Μεταβυζαντινῆς ἢ Νεοβυζαντινῆς ἐποχῆς εἶναι «σιωπηλοί», ἀπλοὶ καὶ λιτοί, μὲ μικρὲς διαστάσεις καὶ μὲ φτωχικὸ ἐξωτερικὸ διάκοσμο, ἀλλὰ μὲ ωραιότατες τοιχογραφίες. Οἱ λόγοι εἶναι γνωστοί: α) Δὲν ὑπάρχουν πλέον οἱ πλούσιες χορηγίες τῆς Αὐλῆς. β) Περιορίζονται οἱ ἄλλοτε πανηγυρικὲς Λειτουργίες. γ) Οἱ μεγάλοι Βυζαντινοὶ ναοὶ μετατράπηκαν σιγὰ-σιγὰ σὲ μουσουλμανικὰ τεμένη (τζαμιά). Ἀναγκαστικά, λοιπόν, ἡ ἐμφάνιση τῶν ναῶν τῆς Τουρκοκρατίας εἶναι φτωχικὴ-σιωπηλή. Ὅλα γίνονται «μετὰ φόβου...», ἀφοῦ ὅλα «τᾶσκιαζ' ἢ φοβέρα καὶ τὰ πλάκων' ἢ σκλαβιά». Ὅμως, παρὰ τὶς δύσκολες αὐτὲς συνθῆκες, ἀξιοπρόσεκτο εἶναι ὅτι καὶ μετὰ τὴν Ἀλωση κτίζονται πολλοὶ ναοί, κυρίως στὰ νησιά. Ἡ ναοδομία τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τῆς Βενετοκρατίας ἐπηρεάζεται

16. Τὰ καλλιτεχνικὰ ἔργα τῶν λεγόμενων «*διακοσμητικῶν τεχνῶν*» πρέπει νὰ ἐξεταστοῦν συστηματικὰ καὶ σὲ ξεχωριστὴ ἐνότητα. Πρέπει νὰ συνταχθοῦν εἰδικὲς μελέτες –ἢ καὶ διδακτορικὲς διατριβές– γιὰ τὰ πολλὰ καὶ ἀξιόλογα ἔργα τῆς *Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Μικροτεχνίας*: τῆς *γλυπτικῆς* (μαρμάρου καὶ ξύλου), τῆς *ἐκκλησιαστικῆς ὑφαντικῆς* (χρυσοκέντητα ἄμφια, καλύμματα Ἀγίας Τράπεζας), φορητὲς εἰκόνες, σταυροί, λειψανοθήκες, ἱερὰ σκεύη κ.λπ.

–σποραδικά όμως και κατά τόπους– από την *Ισλαμική και τη Φραγκική Τέχνη*¹⁷.

Οί ναοί της εποχής αυτής –άν και κτίσματα χαλεπών καιρών– έχουν μεγάλη σπουδαιότητα για την ιστορία της Χριστιανικής Τέχνης και για την Ὁρθόδοξη Θεολογία γενικότερα. Τὰ ταπεινά αὐτὰ μνημεῖα –ἔργα φτωχείας καὶ μόχθου– εἶναι τόποι λατρείας, ἔργα προσευχομένων ἀνθρώπων, ὅπου τελεῖται ἡ Θεία Εὐχαριστία. Εἶναι καὶ αὐτὰ Βυζαντινὰ καλλιτεχνήματα, ὅπου τό «ὠραῖο» ὑπηρετεῖ τό «Ἅγιο». Ἡ τέχνη τους εἶναι ὁρθόδοξη, ἑλληνική, λειτουργική. Ἡ μορφολογία τους συνδέεται στενότερα μὲ τὸ Δόγμα καὶ τὴ Λατρεία. Τὰ πολυάριθμα αὐτὰ ἐκκλησίδια –ὅπου καὶ νὰ εὐρίσκονται καὶ ὅσο ταπεινά καὶ νὰ εἶναι– συνδέονται στενότερα μὲ τὴν πολυτάραχη ἀγωνιστική πορεία τοῦ ἔθνους μας καὶ ὑπῆρχαν *φωτεινοὶ φάροι, θρησκευτικὰ καὶ ἐθνικὰ καταφύγια*. Μὲ τὸ πνεῦμα αὐτὸ πρέπει νὰ τὰ βλέπει ὁ ἐπισκέπτης, ὁ ἐρευνητής, γιατί διαφορετικὰ ὑπάρχει ὁ κίνδυνος νὰ τὰ ἀδικήσει, ὅπως ὑπογραμμίζουμε καὶ σὲ ἄλλες μελέτες μας. Βλέπε καὶ τὶς παραπάνω ὑποσημειώσεις.

β. Κύρια χαρακτηριστικά. Ἄς δοῦμε μερικὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά τῶν Μεταβυζαντινῶν ναῶν:

1. Γενικὰ γνωρίσματα: 1) Ἡ ναοδομία τοῦ 16ου καὶ τοῦ 17ου αἰῶνα ἀντιγράφει πολλὲς βυζαντινὲς μεθόδους κατασκευῆς, κυρίως στοὺς τροῦλλους καὶ στὶς ἀψίδες (θολοδομία). 2) Μὲ τὴν πάροδο ὅμως τοῦ χρόνου (17ος αἰώνας καὶ ἐξῆς) ἡ ἐξωτερικὴ διακόσμηση τῶν τοίχων εἶναι λιτὴ καὶ ἀνεπιτήδευτη. 3) Γενικεύεται ἡ ἀργολιθοδομὴ καὶ σπανίως συναυτοῦμε λαξευτοὺς λίθους. Ἀκόμη καὶ οἱ προσόψεις τῶν ναῶν μένουν χωρὶς διάκοσμο. 4) Τὰ παράθυρα εἶναι λίγα, μικρὰ καὶ στενά (συνήθως τοξωτά) καὶ ὁ φωτισμὸς εἶναι πολὺ περιορισμένος. 5) Οἱ τροῦλλοι εἶναι ἀπλοὶ καὶ χαμηλοὶ (στρογγυλοὶ ἢ πρισματικοί) καὶ σπανίως κοσμοῦνται ἀπὸ ὀδοντωτὲς ταινίες ἢ ἀψιδώματα. 6) Ὁ πλούσιος κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος τῶν γνωστῶν Βυζαντινῶν ναῶν περιορίζεται στὸ ἐλάχιστο. Ἐκλείπουν τὰ διαδοχικὰ ἐπίπεδα τῆς στέγης καὶ ἡ ἀνάταση τῶν Βυζαντινῶν ναῶν. 7) Οἱ πολὺ χαμηλοὶ τροῦλλοι –ποὺ πολ-

17. Βλέπε Γ.Β. ΑΝΤΟΥΡΑΚΗΣ, *Βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Κρήτης*, Ἀθήνα 2003³. Περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὶς διαφορὲς ἐπιρροές, πὺν δέχεται ἡ Μεταβυζαντινὴ Τέχνη, καὶ πὺν εἶναι ἰδιαίτερα ἐμφανεῖς στὴ Ζωγραφικὴ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογία καὶ Ἐπιγραφικὴ, Β' Τόμος, Ζωγραφικὴ, Βυζαντινὴ καὶ Μεταβυζαντινὴ*, Ἀθήνα 2004⁷.

λές φορές εἶναι τυφλοί, χωρίς τύμπανο— καθὼς καὶ ἡ στέγαση πολλῶν τμημάτων τοῦ ναοῦ, μὲ διάφορα ἡμισφαίρια, ὀφείλονται σὲ *ἰσλαμικὴ ἐπίδραση*. Γνωστοὶ εἶναι π.χ. οἱ θόλοι τῶν τουρκικῶν τζαμιῶν. 8) Βασικὸ χαρακτηριστικὸ τῶν Μεταβυζαντινῶν ναῶν εἶναι ἡ *τυποποίηση*, ἀλλὰ καὶ ἡ *ἀνανέωση*, καθὼς καὶ ἡ *ποικιλία τῶν μορφῶν* (πολυμορφία).

2. Γνωρίσματα τῶν νησιωτικῶν ναῶν: Οἱ πολυάριθμες *ἐκκλησίες* τῶν ἐλληνικῶν νησιῶν ἀκολουθοῦν ὅλες τὶς ποικιλίες τῶν θολωτῶν καὶ τρουλλωτῶν ναῶν τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας. Ἔτσι: 1) Στὰ νησιὰ ἐπικρατοῦν οἱ *μονόκλιτοι* (θολωτοί, καὶ σπανιότερα μὲ τρουῖλλο) καὶ οἱ *τρίκλιτοι ναοί*, πὺν χωρίζονται μὲ *τοίχους ἢ πεσσούς*. 2) Πάνω ἀπὸ τὴν πρόσοψη ὑψώνεται συνήθως ἓνα *ἀπλό ἢ τοξωτὸ κωδωνοστάσιο*. 3) Οἱ *τοῖχοι* τῶν νησιωτικῶν ναῶν εἶναι *παχεῖς*, ὅπως π.χ. παρατηρεῖται στοὺς ναοὺς τῆς Ἀνατολῆς. 4) Στὴν τοιχοποιίᾳ ἐπικρατεῖ ἡ *ἀργολιθοδομή*, πὺν συνήθως εἶναι *σοβαντισμένη*. 5) Στὰ *βενετοκρατούμενα ἐλληνικὰ νησιά* (καθὼς καὶ σὲ ἄλλους τόπους, ὅπου ἡ Βενετοκρατία κράτησε πολὺ) συναντοῦμε καὶ μερικὰ *Φραγκικὰ στοιχεῖα*, ὅπως εἶναι: τὰ *ὀξυκόρυφα τόξα*, ἡ *προσεγμένη ἰσοδομικὴ τοιχοδομία* μὲ *λαξευτοὺς λίθους*, τὰ *ὠραῖα θυρώματα* καὶ οἱ *προσόψεις*, πὺν συνήθως κοσμοῦνται μὲ *ὠραῖα ἀνάγλυφα ἰταλικῆς τεχνοτροπίας*. Τὰ περισσότερα ὅμως γνωρίσματα τῶν νησιωτικῶν ναῶν τὰ εὐρίσκομε καὶ σὲ *ἀρκετοὺς ναοὺς τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας*.

Β'. Τύποι καὶ παραδείγματα Μεταβυζαντινῶν ναῶν

α. Μονόκλιτες καὶ τρίκλιτες βασιλικές. Ὁ τύπος αὐτὸς εἶναι ὁ *χαρακτηριστικότερος καὶ ἐπικρατέστερος* σὲ *ὁλόκληρη* τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τῆς Βενετοκρατίας. Ἡ *στέγη* τῶν ναῶν αὐτῶν *ποικίλλει*. Ἄλλοτε εἶναι *θολωτὴ ἢ θολοσκέπαστη*, ἄλλοτε *ἡμικυλινδρική*, ἄλλοτε *δίρριχτη ξύλινη* (μὲ *ψαλίδια*) κ.λπ. Βλέπε καὶ τὶς σχετικὰς *εἰκόνες*.

Παραδείγματα: 1) Ἁγίος Δημήτριος ὁ Λουμπαδιάρης στὴν Ἀθήνα, 2) Παναγία Σαλαμίνας, 3) Μεταβυζαντινὰ ναῦδρια τοῦ Μυστρά καὶ τοῦ Κάστρου τῆς Στεμνίτσας, 4) ναοὶ τῆς περιοχῆς Τρικάλων *Θεσσαλίας*, 5) ναοὶ τῆς *Βερροίας* καὶ τῆς *Καστοριάς*, 6) πολλὰ νησιωτικὰ ναῦδρια, ὅπως π.χ. ναοὶ τῆς *Κρήτης*, τῆς *Χίου*, τῆς *Λέσβου* καὶ ὅλων τῶν νησιῶν τοῦ Ἰονίου καὶ τοῦ Αἰγαίου. Θαυμάσιες *τρίκλιτες βασιλικές* —μεγάλων

διαστάσεων— εύρισκομε στην *Κρήτη*, στην *Κεφαλληνία* (π.χ. Μονή Σισίων), στη *Ζάκυνθο* (π.χ. Κυρία τῶν Ἀγγέλων), στην *Κέρκυρα* κ.λπ. *Χαρακτηριστικά* τῶν βασιλικῶν αὐτῶν εἶναι τὰ *στρογγυλά παράθυρα* στην πρόσοψη, τὰ *ψηλά κωδωνοστάσια* κ.λπ. Βλέπε καὶ τὶς σχετικὲς *εἰκόνες*.

β. Σταυρεπίστεγοι ναοί. Ὑπάρχουν πολλὲς κατηγορίες τοῦ τύπου αὐτοῦ, ποὺ συνεχίζει τὶς *ποικιλίες* τῶν σταυρεπιστέγων Βυζαντινῶν ναῶν τοῦ 13ου - 14ου αἰῶνα, ὅπως εἶναι οἱ ἐκκλησίαι: τῆς Κάτω Παναγιάς Ἀρτας, τῆς Πόρτα Παναγιάς Τρικάλων, οἱ σταυρεπίστεγοι ναοὶ τῆς *Κρήτης*, τῆς *Εὐβοίας* τῆς *Λακωνίας* κ.λπ. Μερικοὺς τύπους τέτοιων ναῶν, βλέπε καὶ στίς *εἰκόνες*.

Παραδείγματα σταυρεπίστεγων Μεταβυζαντινῶν ναῶν συναντοῦμε σὲ πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδας, ὅπως π.χ. 1) στὰ νησιά (Κρήτη καὶ κυρίως Εὐβοία) 2) στὴν Ἠπειρο (ἀξιόλογο δείγμα εἶναι ὁ ναὸς τοῦ Προδρόμου στὸ Νησί Ἰωαννίνων), 3) στὴν Ἀθήνα-Ἀττική, ἀπὸ ὅπου ἀναφέρομε: τὴν Ἀγία Τριάδα Κεραμεικοῦ, τὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Μαρούσι, τὴν Ἀγία Ἐλεούσα στὸν Ὑμηττὸ κ.λπ. Ἀξιόλογοι εἶναι ἐπίσης μερικοὶ σταυρεπίστεγοι ναοὶ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς στὰ Μεσόγεια τῆς Ἀττικῆς. Πρὸβλ. *εἰκόνες*.

γ. Τρίκογχοι καὶ σταυρόσχημοι ναοί. Δὲν ὑπάρχουν πολλὰ παραδείγματα τέτοιων ναῶν. Συνήθως οἱ τροῦλλοι τοὺς εἶναι μικροί, στρογγυλοὶ ἢ πολυγωνικοί. Στὰ Μεσόγεια τῆς Ἀττικῆς (Κορωπί, Σπάτα καὶ Λιόπεσι) ὑπάρχουν μερικά δείγματα.

δ. Μονόκλιτοι μὲ τροῦλλο καὶ θολωτοὶ ναοί. Οἱ μονόκλιτοι τρουλλαῖοι ναοὶ εἶναι εἴτε τετράγωνοι ἢ σχεδὸν τετράγωνοι, εἴτε ἐπιμήκεις. Σὲ ὁλόκληρο τὸν ἑλλαδικὸν χώρον ὑπάρχουν ἀρκετὰ παραδείγματα τέτοιων ναῶν, καὶ μάλιστα: 1) Σὲ πολλὰς περιοχὰς τῆς Πελοποννήσου, ὅπως στὸ *Σοφικὸ Κορινθίας* (Ἅγιος Γεώργιος, Ἅγιος Ἀντώνιος, Ὑπαπαντή). 2) Στὴ *Στεμνίτσα Ἀρκαδίας* (Τρεῖς Ἱεράρχες). 3) Στὴ *Μάνη* (Ἅγιος Νικόλαος Λαγκαδᾶ, Ἅγιος Βασίλειος Κουτήφαρι, Ταξιάρχες Ἀρεοπόλεως κ.ἄ.) 4) Στὴν Ἀττικὴ - *Ἐλαιῶνα τῶν Ἀθηνῶν* Ἅγιος Νικόλαος «ὁ Χωστός», Ἅγιος Δημήτριος «ὁ Καβαλλάρης», Ἅγιος Νικόλαος Μεσογειῶν καὶ ἄλλοι. 5) Σὲ πολλὰ νησιά, ὅπως: Κρήτη, Σαλαμίνα, Μύκονο, Τήνο, Σαντορίνη, Σκύρο κ.λπ. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι οἱ περισσότεροι Μεταβυζαντινοὶ ναοὶ τοῦ νησιωτικοῦ χώρου εἶναι θολωτοὶ καὶ σπάνια ἔχουν τροῦλλο. Στὰ θολοσκέπαστα αὐτὰ ἐκκλησιάκια ὑψώνεται —στην πρόσοψή τους συνήθως— ἓνα τοξωτὸ κωδωνοστάσιο. Βλέπε καὶ τὶς σχετικὲς *εἰκόνες*.

ε. Έγγεγραμμένοι σταυροειδεῖς με τροῦλλο. Ὁ τύπος αὐτὸς ἐπιβιώνει καὶ στὴ Μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ. Ὑπάρχουν διάφορες *κατηγορίες*, ὅπως: σύνθετοι, ἡμισύνθετοι, δικιόνιοι ἢ τετρακιόνιοι κ.λπ. Ἐγγεγραμμένους σταυροειδεῖς ναοὺς συναντοῦμε κυρίως στὶς πόλεις, ἀλλὰ καὶ σὲ διάφορα χωριὰ τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας. Λιγότερα εἶναι τὰ δείγματα τοῦ εἴδους αὐτοῦ στὰ νησιά.

Παραδείγματα: α) Ἐγγεγραμμένοι σταυροειδεῖς ναοί. Ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο ἀναφέρομε *τρεῖς* ἀξιόλογους ναοὺς: τὸν Ἅγιο Νικόλαο (17ου αἰώνα), τὴ Ζωοδόχο Πηγὴ (18ου αἰώνα) στὴν Καρύταινα, καὶ τὸν Ἅγιο Νικόλαο Μυστρά. Ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ σημειώνομε τὸ ναὸ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸν Ὠρωπὸ (τοῦ ἔτους 1619).

β) Ἀπὸ τὴν *ὑπόλοιπη Ἑλλάδα*: 1) τῶν Ἀγίων Θεοδώρων Πουλιάνας Τρικάλων, 2) τῶν Ταξιαρχῶν Παλαιογαρδικίου Θεσσαλίας, 3) τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Ὑδρας, 4) τῆς Ἁγίας Τριάδας Σπετσῶν κ.λπ. Βλέπε *εἰκόνες*.

Γ'. Καθολικὰ Μεταβυζαντινῶν Μονῶν (Παραδείγματα)

Τὰ *Καθολικὰ τῶν Μονῶν* εἶναι τὰ σπουδαιότερα Μεταβυζαντινὰ μνημεῖα, κυρίως ἀπὸ ἱστορικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ ἄποψη (ἀρχιτεκτονικὴ, ζωγραφικὴ καὶ γλυπτὴ διακόσμηση). Ἀκολουθοῦν πιστὰ τὴ Βυζαντινὴ Παράδοση στὴ μορφή καὶ στὴ διακόσμησή τους. Σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς ταπεινοὺς Μεταβυζαντινοὺς ναοὺς τῆς Ἑλλάδας, τὰ Καθολικὰ τῶν Μονῶν τῆς ἴδιας ἐποχῆς ἔχουν *μεγάλες διαστάσεις* καὶ –μαζὶ μὲ τὰ προσκτίσματά τους– ἀποτελοῦν *τεράστια συγκροτήματα*, ποὺ συγχρονίζονται μὲ τὶς ἀπαιτήσεις τῶν καιρῶν: παραχώρηση *προνομιῶν* ἀπὸ τὸν κατακτητὴ, πολλοὶ *μοναχοί*, *μεγάλες μοναστηριακὲς περιουσίες*, συντήρηση *σχολείων* - *ἐκπαιδεύσεως*, *φιланθρωπικὴ* καὶ *ἐθνικὴ δράση* κ.λπ.

Οἱ ἀρχιτεκτονικὲς μορφὲς τῶν μετὰ τὴν Ἄλωση Μονῶν παρουσιάζουν ποικίλες *διαφοροποιήσεις* ἢ *ἀντιγράφουν παλιὰ καθιερωμένα πρότυπα*. Ἐπικρατοῦν οἱ *μεγάλες τρίκλιτες βασιλικὲς* ἢ οἱ *στενόμακρες τρουλλαῖες βασιλικὲς*. Δὲν λείπουν ὅμως καὶ οἱ διάφορες *κατηγορίες* τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροειδοῦς τύπου. Τὰ περισσότερα Καθολικὰ τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας, *σχηματίζουν πλευρικοὺς χοροὺς*, στὴ βόρεια καὶ τὴ νότια πλευρὰ τους. Ἀντιγράφουν δηλαδὴ σὲ πολλὰ σημεῖα τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν Ἀγιορείτικων Μονῶν. Βλέπε καὶ τὶς σχετικὲς *εἰκόνες*.

Παραδείγματα Μεταβυζαντινῶν ναῶν. Ἀξιόλογα εἶναι –ἀπὸ ἀρχιτεκτονική καὶ κυρίως ἀπὸ ἀγιογραφικὴ ἄποψη– τὰ Καθολικά τῶν Μονῶν τῶν Μετεώρων, καὶ μάλιστα: 1) τῆς Ἀγίας Τριάδας (1476), 2) τοῦ Βαρλαάμ (1542), 3) τοῦ Ἀγίου Στεφάνου (ἀνακαινίστηκε τὸ 1718), 4) τοῦ Μεγάλου Μετεώρου (1545-1552). Καὶ τὰ Καθολικά τῶν Μετεώρων ἔχουν πλευρικοὺς χοροὺς (ἀγιορεϊτικὸς τύπος). Βλέπε *εἰκόνες*.

Ἄλλα Καθολικά τῆς Ἑλλάδας –ἐπίσης σὲ ἀγιορεϊτικὸν τύπον, μὲ χοροὺς– εἶναι: 1) τῆς Μονῆς Ἀγάθωνα κοντὰ στὴν Ὑπάτη (16ος αἰώνας), 2) τῆς Μονῆς Κορώνης στὴν Πίνδο (1587), 3) τῆς Μονῆς Πέτρας στὴν Πίνδο (17ος αἰώνας), 4) τῆς ἱστορικῆς Μονῆς τῆς Ἀγίας Λαύρας (17ος αἰώνας), 5) τῆς Μονῆς Ἀντινίσσας, κοντὰ στὴ Λαμία, ποὺ θεωρεῖται ὡς τὸ ἀρχαιότερον ἀπὸ τὰ Μεταβυζαντινὰ Καθολικά τῆς Ἑλλάδας (τέλος 15ου αἰώνα) καὶ ἄλλα.

Σὲ διάφορους ρυθμοὺς ἔχουν κτισθεῖ τὰ Καθολικά: 1) τῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου στὰ Καλάβρυτα (1641), 2) τῆς Μονῆς Πεντέλης (1578), 3) τῆς Μονῆς Ἀγίου Ἰωάννου Θεολόγου στοὺς πρόποδες τοῦ Ὑμηττοῦ (καὶ τὰ τρία αὐτὰ μνημεῖα ἀκολουθοῦν τὸν ἐγγεγραμμένο στανροειδῆ τύπον μὲ τροῦλλους), 4) τῆς Μονῆς τοῦ Προφήτη Ἠλία στὰ Ρούστικα Κρήτης. Εἶναι τρίκλιτη Βασιλικὴ μὲ τροῦλλο καὶ ἀνακαινίστηκε τὸ 1637, 5) τῆς Μονῆς Φανερωμένης στὴ Σαλαμίνα. Θεωρεῖται κτίσμα τοῦ ἔτους 1670, ἴσως ὅμως εἶναι καὶ παλαιότερον. 6) Τῆς Ἀγίας Τριάδος Τζαγκαρόλων Χανίων Κρήτης. Ἰδρύθηκε μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1600-1636 καὶ εἶναι πολὺ ἀξιόλογο Μοναστήρι μὲ ἀρχεῖο, βιβλιοθήκη, φορητὲς εἰκόνες κ.λπ. Καὶ γιὰ τὴν ἱστορικὴ αὐτὴ Μονὴ ὑπάρχει σχετικὴ βιβλιογραφία.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραπάνω παραδείγματα Ἑλληνικῶν Μοναστηριῶν, ὑπάρχουν ἐπίσης καὶ πολλὰ ἄλλα σὲ διάφορες περιοχὲς τῆς ἡπειρωτικῆς καὶ τῆς νησιωτικῆς Ἑλλάδας¹⁸.

Οἱ Βυζαντινὲς καὶ οἱ Μεταβυζαντινὲς Μονὲς πρέπει νὰ προβληθοῦν κατάλληλα καὶ ὅπως τοὺς ἀξίζει. Μιὰ συστηματικὴ «Μοναστηριολογία» θὰ ἀποτελοῦσε ἓνα συμπλήρωμα στὴ διδασκαλία καὶ στὴν ἔρευνα τῆς

18. Κατατοπιστικὸ εἶναι π.χ. καὶ τὸ συνοπτικὸ βιβλίον τοῦ ΣΠ. ΚΟΚΚΙΝΗ, *Τὰ Μοναστήρια τῆς Ἑλλάδος. Ὁδηγὸς - Ἱστορία - Θησαυροὶ - Βιβλιογραφία*, Ἀθήναι 1976. Βλέπε ἐπίσης καὶ τὸ καλαίσθητο ἔργο (σὲ 3 τόμους), μὲ τὸ γενικὸ τίτλον *Τὰ Μοναστήρια τοῦ Ἑλληνισμοῦ: Ἱστορία - Παράδοση - Τέχνη*. Κείμενα Ε.Π. ΛΕΚΚΟΣ, Ἀθήνα 2003 κ.έ.

Βυζαντινής Τέχνης. Είναι παρήγορο τὸ γεγονός ὅτι ἤδη πολλοὶ νέοι ἐπιστήμονες ἔχουν σκύψει πάνω στὸ θέμα αὐτό. Ἔτσι, στὰ τελευταῖα χρόνια, ἀρκετὲς διδακτορικὲς διατριβὲς ἢ ἄλλες μονογραφίες ἔχουν ὡς ἀντικείμενό τους τὰ *Μοναστήρια τῆς Ἑλλάδας*.¹⁹ Ὅμως δὲν ὑπάρχει μέχρι τώρα ἓνα γενικό-συνθετικὸ σύγγραμμα γιὰ τὶς Μεταβυζαντινὲς Μονές, παρόμοιο π.χ. μὲ ἐκεῖνο τοῦ ἀειμνήστου Καθηγητοῦ ΑΝΑΣΤ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, ποὺ ἔχει τὸν τίτλο: *Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ*, Ἀθῆναι 1958 (β' ἔκδοση), ποὺ ἀναφέρεται κυρίως στὴ Βυζαντινὴ ἐποχὴ, καὶ μάλιστα στὶς Μονές τοῦ Ἀγίου Ὁρους.

Ἐννοεῖται, ὅτι οἱ Μεταβυζαντινὲς Μονές τῆς Ἑλλάδος ἔχουν ἰδιαίτερη σημασία ἀπὸ ἱστορικὴ, καλλιτεχνικὴ καὶ ἐθνικὴ ἄποψη. Ἀποτελοῦσαν τοὺς μοναδικοὺς πνευματικοὺς φάρους στὰ σκοτεινὰ χρόνια τῆς δουλείας τοῦ Ἑθνους μας. Ἀξίζει γιὰ αὐτὸ νὰ τὶς μελετᾶμε καὶ θὰ ἦταν εὐχῆς ἔργο νὰ ἀφιερωθοῦν εἰδικὲς μονογραφίες γιὰ τὴν κάθε μία ἀπὸ αὐτές. Ἴσως πρέπει νὰ ἀφιερωθοῦν εἰδικοί συλλογικοὶ τόμοι, στοὺς ὁποίους νὰ ἐξετάζονται τὰ σπουδαιότερα θέματα τῆς ἐξωτερικῆς καὶ ἐσωτερικῆς διατάξεως καὶ διακοσμήσεως τῶν Μεταβυζαντινῶν μοναστηριακῶν κτισμάτων, ὅπως εἶναι: 1) ὁ κεντρικὸς ναὸς - Καθολικό, 2) ὁ περίβολος, 3) τὰ κελλιά, 4) οἱ τράπεζες, 5) τὰ φωτανάμματα - ἐστίες, 6) τὰ νοσοκομεῖα - γηροκομεῖα, 7) οἱ φιάλες - λουτρά, 8) οἱ πύργοι - κωδωνοστάσια, 9) οἱ κοιμητηριακοὶ ναοὶ τῶν Μονῶν, 10) οἱ βιβλιοθήκες, 11) τὰ ξυλόγλυπτα καὶ οἱ τόσοι ἄλλοι Ἐκκλησιαστικοὶ Θησαυροὶ (τέμπλα, εἰκόνες, ὕφαντά, σταυροί, κ.λπ.). Τὰ παραπάνω θέματα ἐξετάζονται σὲ εἰδικὰ φροντιστήρια, καὶ μάλιστα σὲ Μεταπτυχιακὲς σπουδές (Masters καὶ Διδακτορικὲς διατριβές).

19. Βλέπε π.χ. τὶς διδακτορικὲς διατριβὲς τῶν: Γ.Β. ΑΝΤΟΥΡΑΚΗ, Ν. ΠΑΣΣΑ, Κ. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ, Γ. ΧΩΡΑ κ.λπ. Ὁ πλήρης τίτλος τῶν ἔργων αὐτῶν σημειώνεται στὴ βιβλιογραφία. Γιὰ τὴ Μεταβυζαντινὴ Θρησκευτικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ γενικὰ βλέπε καὶ τὶς ἐξῆς εἰδικὲς ἐργασίες - ἀρθρα: Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, «L'architecture religieuse en Grèce pendant la diminution Turque», *L'Hellénisme Contemporain* 1953 (σσ. 179-191). Ὑπάρχει καὶ ἀνάτυπο τοῦ ἀρθροῦ αὐτοῦ μὲ τὸν ἴδιο τίτλο «Ἡ ἐν Ἑλλάδι ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἐπὶ Τουρκοκρατίας», Ἀθῆναι 1953. Α. GRABAR, *L'Art du moyen age en Europe Orientale*, Paris 1968 (σσ. 87 καὶ ἐξῆς). Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, «Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἀλωση», *Ἀρχιτεκτονικὰ θέματα* 3, 1969 (σσ. 164-172). Βλέπε καὶ σημείωση 18.

III. ΔΕΙΓΜΑΤΑ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΝΑΩΝ:

Εἰκόνες 1 – 53

Στὸ κεφάλαιο αὐτὸ ἐπιλέγονται μόνον ἐνδεικτικὰ παραδείγματα (κυρίως κατόψεις) ἀπὸ τὴν πλούσια Μεταβυζαντινὴ Ναοδομία τῆς Ἑλλάδος. Περισσότερα στοίχεια γιὰ τὴν ἐν λόγω περίοδο εὕρσκει ὁ ἐνδιαφερόμενος στὰ εἰδικὰ συγγράμματα τῶν Καθηγητῶν: Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Π. ΜΥΛΩΝΑ, Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, Γ. ΛΑΒΒΑ, Χ. ΜΠΟΥΡΑ, Γ. ΒΕΛΕΝΗ, Ν. ΧΟΛΕΒΑ, Μ. ΜΠΙΡΗ, Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗ κ.ἄ., ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία, εἰκόνες κ.λπ.

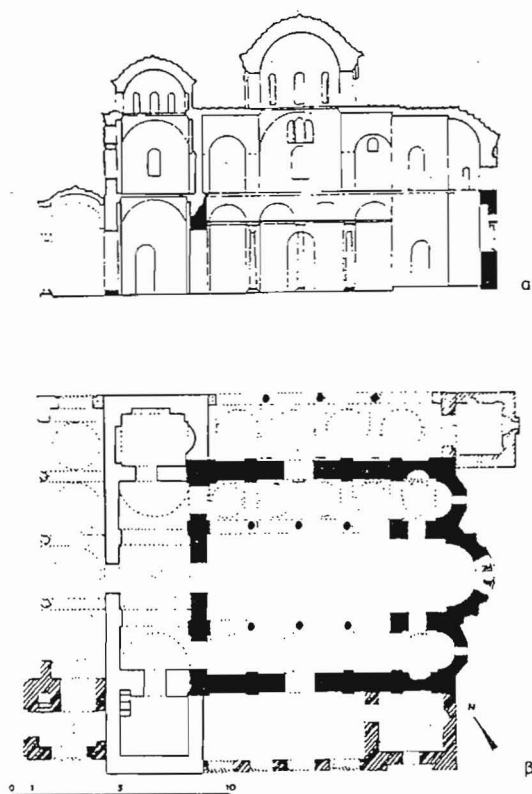
ΕΠΙΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ἄς σημειωθεῖ, ὅτι τὸ Ἑρευνητικὸ Πρόγραμμα μὲ τίτλο «Μελέτη, Καταγραφή καὶ Ἀρχειοθέτηση τῶν Χριστιανικῶν Μνημείων» λειτούργησε (ἀπὸ τὸ ἔτος 1985 μέχρι καὶ τὸ 2003) στὸν Δεύτερο Ὁροφὸ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν –καὶ μάλιστα στὸ «ἱστορικό» Γραφεῖο 16– ὅπου καὶ καλλιεργήθηκε ἓνα ἐκλεκτὸ «Φυτῶριον» Νέων Ἐπιστημόνων (Μαστερούχων, Διδακτόρων, Καθηγητῶν κ.λπ.). Τὸ πλούσιο Ἀρχεῖο τοῦ ἐν λόγω Ἑρευνητικοῦ Προγράμματος μεταφέρθηκε (τὸ ἔτος 2004, μετὰ τὴ συνταξιοδότηση τοῦ γράφοντος) στὸν Τρίτο Ὁροφὸ τῆς Σχολῆς, ἀπέναντι ἀπὸ τὸ φιλόξενο «Ἀρχονταρίκι», στὸ Γραφεῖο 14, μὲ τὴν ἐξῆς Βυζαντινὴ Ἐπιγραφή: ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΛΕΤΗΣ, ΚΑΤΑΓΡΑΦΗΣ ΚΑΙ ΑΡΧΕΙΟΘΕΤΗΣΕΩΣ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ.

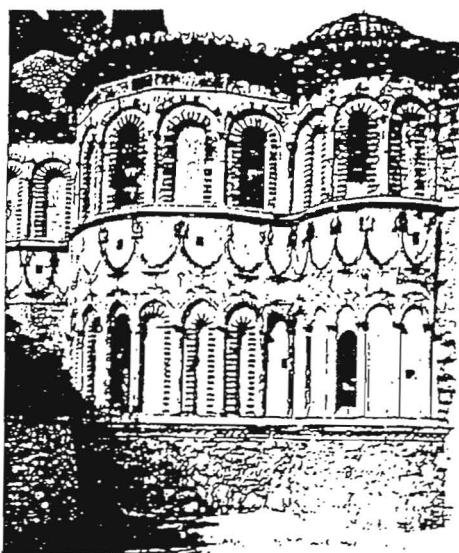
2. Ἐννοεῖται ὅτι τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Προγράμματος αὐτοῦ ἀνήκει κυρίως στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, ἀλλὰ θὰ εἶναι προσιτὸ σὲ κάθε Ἐπιστήμονα. Βλέπε καὶ τὴν εἰδικὴ μελέτη τοῦ γράφοντος, στὸν ΚΖ' Τόμο τῆς Ε.Ε.Θ.Σ.Π.Α. 1987 (καὶ Ἀνάτυπο σ. 72). Ἀσφαλῶς τὸ ἐν λόγω Ἑρευνητικὸ Πρόγραμμα πρέπει νὰ προστατευθεῖ καὶ νὰ ἀξιοποιηθεῖ δεόντως καὶ ἀπὸ τὰ δύο Τμήματα τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς, στὰ ὁποῖα καὶ ἀνήκει.

Σημειωτέον, τέλος, ὅτι τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ πρὸς ἀρχειοθέτηση Μνημεῖα εἶναι κυρίως Μεταβυζαντινὰ (μὲ φωτογραφίες, σχέδια, ἐπιγραφές, εἰκόνες, βιβλιογραφία κ.λπ.). Τὰ στοίχεια αὐτὰ εἶναι πολὺτιμα γιὰ τὴ μελέτη τῆς Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Τέχνης, στὴν ὁποία καὶ τὸ παρὸν ἔργο ἀποτελεῖ συμβολή.

IV. ΕΠΙΛΟΓΗ ΕΙΚΟΝΩΝ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΝΑΩΝ: Εἰκόνες 1-53.

Εἰκ. 1.α-β. Μυστράς, Μονὴ Ὁδηγήτριας (Ἀφεντικό): α-β. Τομὴ καὶ κάτοψη (Mango, Ἀντουράκης κ.ἀ.).

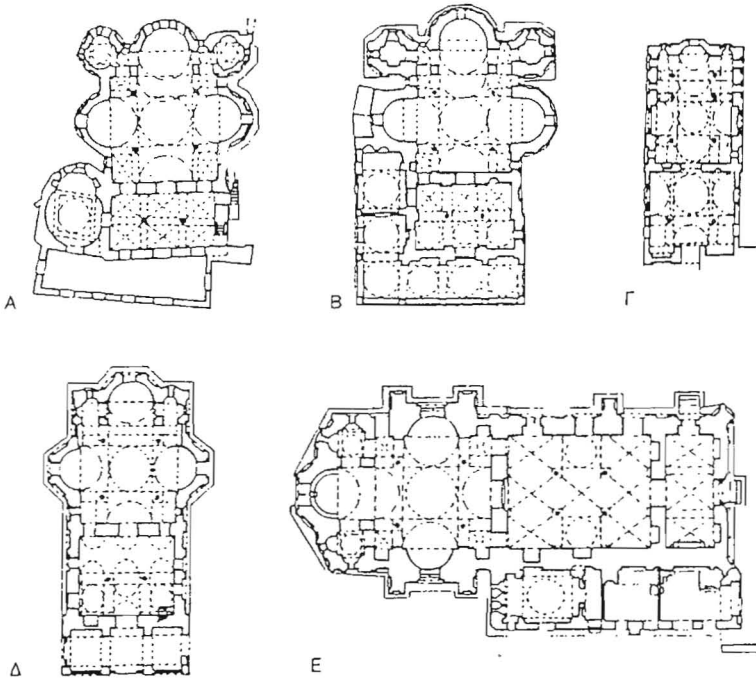
Εἰκ. 2 Μυστράς, Μονὴ Παντάνασσας, ἀνατολική ἄποψη. Ἡ ἀψίδα μετὰ τὴν ὕστερο-γοτθικὴ διακόσμηση ἀπὸ γιρλάντα μὲ γοτθικὰ τοξύλλια καὶ ἀνθέμια (Γεωργιάδης).

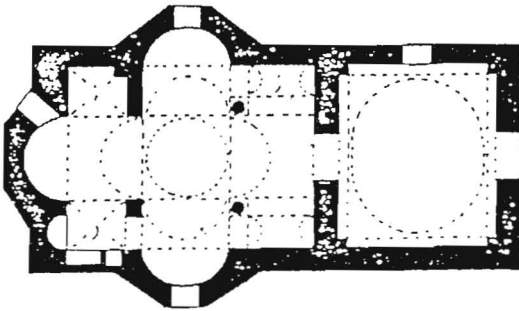
Εἰκ. 3 Μυστράς, Μονὴ Ὁδηγήτριας (Ἀφεντικό). Οἱ στέγες τοῦ Καθολικοῦ (Χατζηδάκης, Ἀντουράκης).

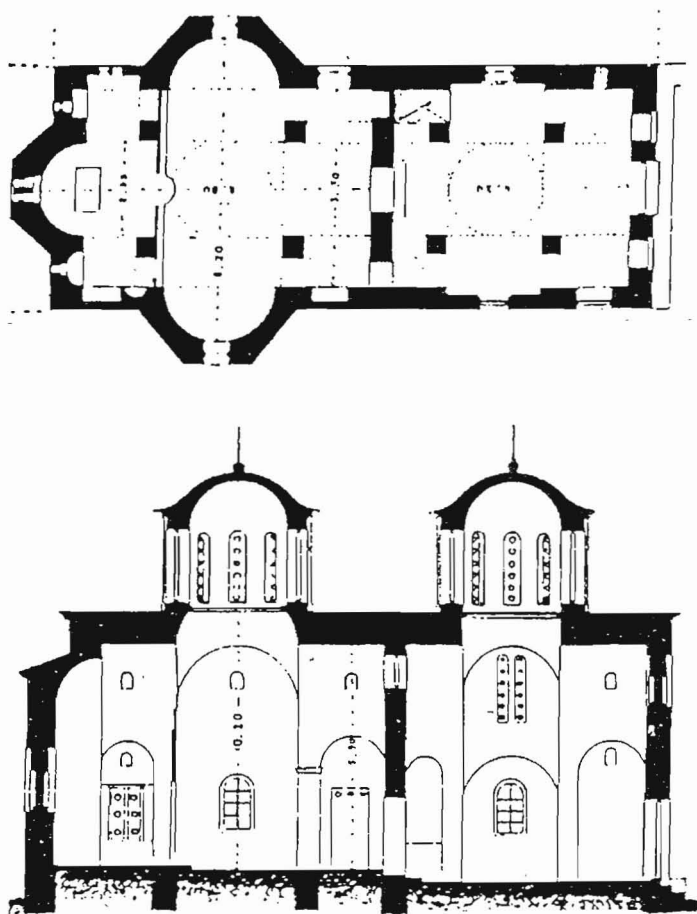
Εἰκ. 4 Θεσσαλονίκη, ναὸς Ἁγίων Ἀποστόλων. ᾽Αποψη τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς. Χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τῆς κατασκευῆς τοῦ μνημείου ἀποτελεῖ τὸ πολυκύμαντο τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας μὲ τὴν ποικιλία τῆς κεραμοπλαστικῆς διακοσμῆσεως, τὰ τυφλά ἀψιδώματα, τὰ τοξωτὰ ἀνοίγματα, τὶς καμπύλες ἀπολήξεις τῶν στεγῶν καὶ τὰ δαντελωτὰ γείσα (Mango, ᾽Αντουράκης).

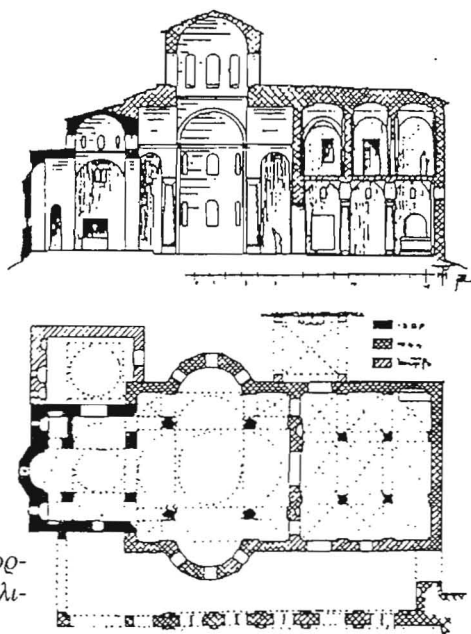
Εἰκ. 5.Α-Ε. Ἅγιον Ὄρος, κατόψεις τῶν Καθολικῶν τῶν Μονῶν: Διονυσίου (Α), Κουτλουμουσίου (Β), Σταυρονικήτα (Γ), Καρακάλου (Δ) καὶ Δοχειαρίου (Ε). (Μυλωνάς).

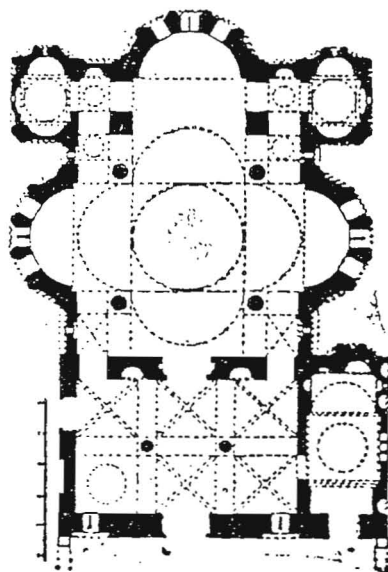
Εἰκ. 6. Μετέωρα, Μονὴ Ρουσάνου, κάτοψη τοῦ Καθολικοῦ (Σωτηρίου).

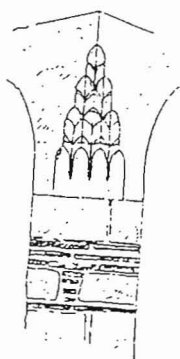
Εἰκ. 7.α-β. Μετέωρα, Μονὴ Βαρλαάμ. Κάτοψη καὶ τομὴ τοῦ Καθολικοῦ, ἄνω καὶ κάτω, ἀντίστοιχα (Σωτηρίου).

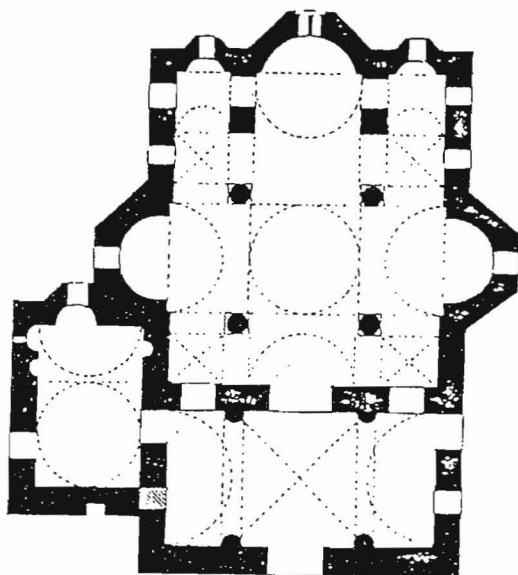
Εἰκ. 8.α-β. Μετέωρα, Μονὴ Μεταμορφώσεως, τομὴ καὶ κάτοψη τοῦ Καθολικοῦ (Θεοχαρίδης).

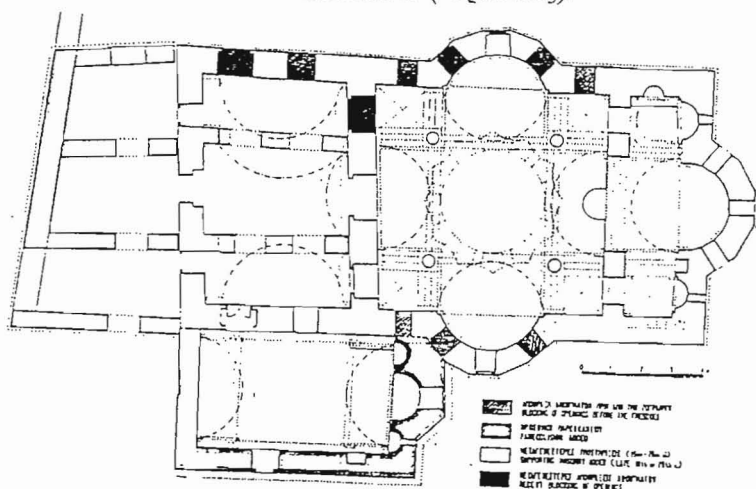
Εἰκ. 9. Μονὴ Ἀντινίσσας, κάτοψη τοῦ Καθολικοῦ (Ὁρλάνδος).

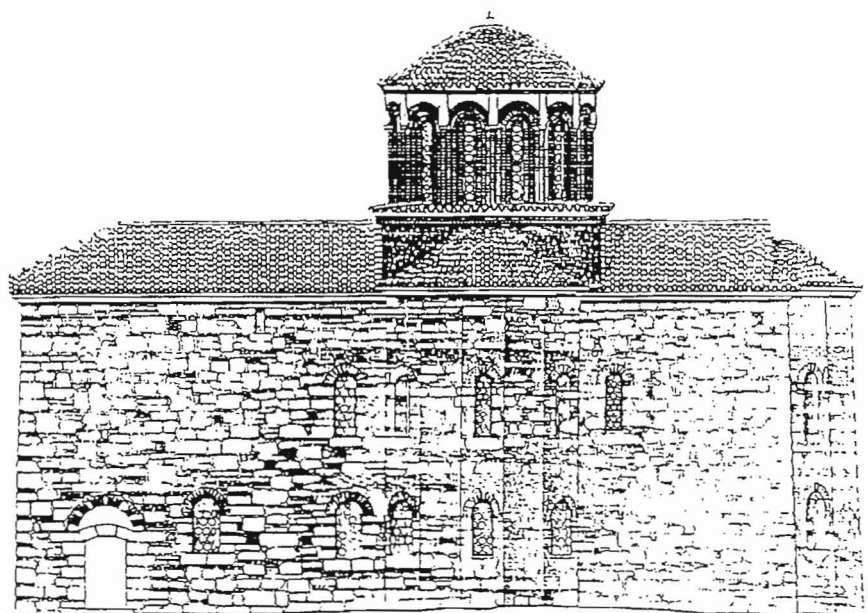
Εἰκ. 7.α-β. Μονὴ Ἀντινίσσας,
διακόσμηση με «σταλακτί-
τες» (Ὁρλάνδος).

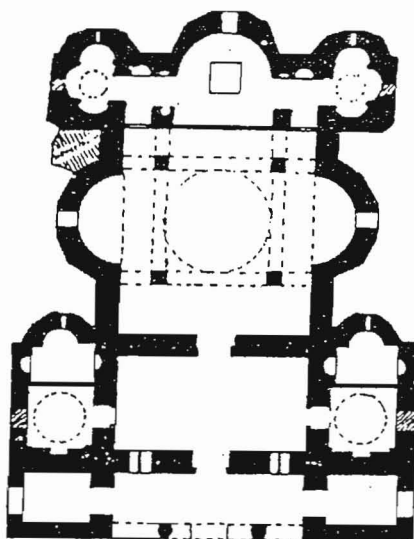
Εἰκ. 11. Πίνδος, Μονὴ Κορώνης, κάτοψη τοῦ
Καθολικοῦ (Ὁρλάνδος).

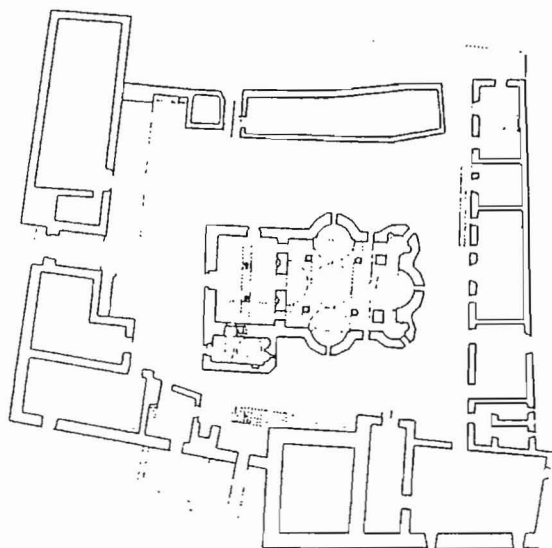
Εἰκ. 12. Πίνδος, Μονὴ Πέτρας, κάτοψη τοῦ Καθολικοῦ (Μυλωνάς).

Εἰκ. 13. Πίνδος, Μονὴ Πέτρας, ἀποκατάσταση τῆς νότιας ὀψευς τοῦ Καθολικοῦ (Μυλωνάς).

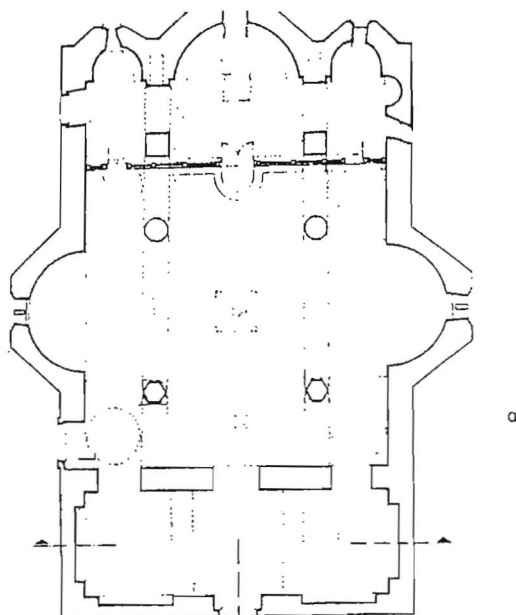
Εἰκ. 14. Ὑπάτη, Μονὴ Ἀγάθωνος, κάτοψη τοῦ Καθολικοῦ (Σωτηρίου).

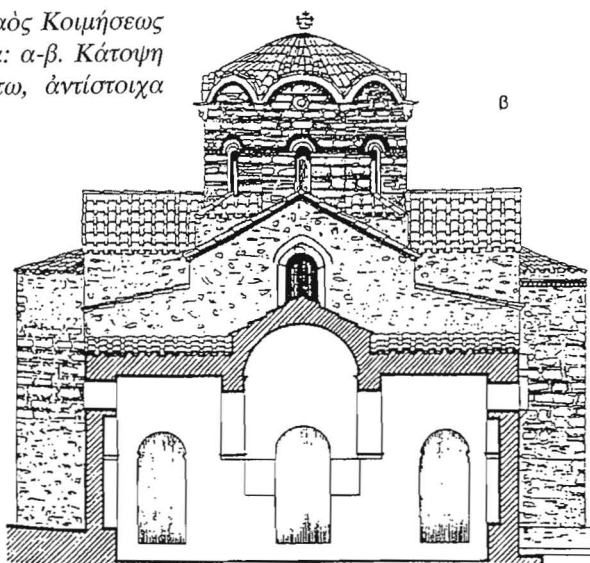
Εἰκ. 15. Εὐβοία, Μονὴ Γαλατάκη, γενικὴ κάτοψη τῆς Μονῆς καὶ τοῦ Καθολικοῦ (Λιάπης).

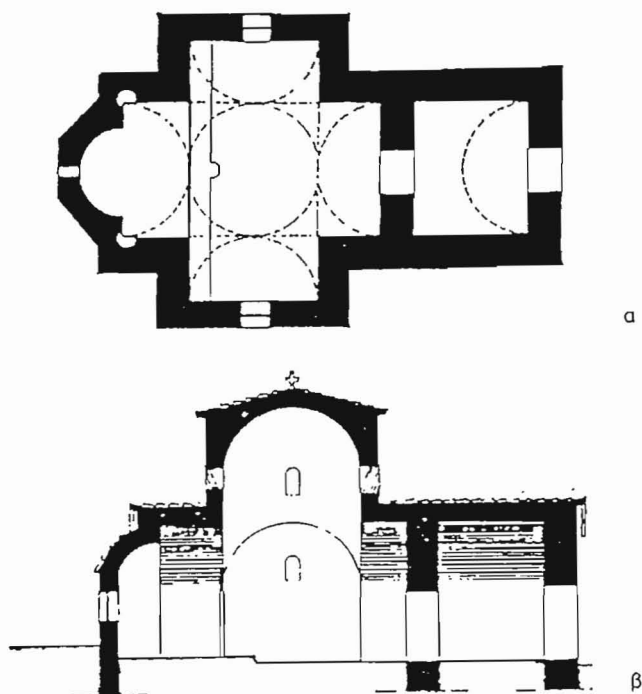

Εἰκ. 16. Λακωνία, ναὸς Κοιμήσεως Θεοτόκου στὰ Χρύσαφα. Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ τοξὺλια διπλῆς καμπυλότητας στὰ παράθυρα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, ὅπως φαίνεται καὶ στὴν εἰκόνα μας (Καρυώτου).

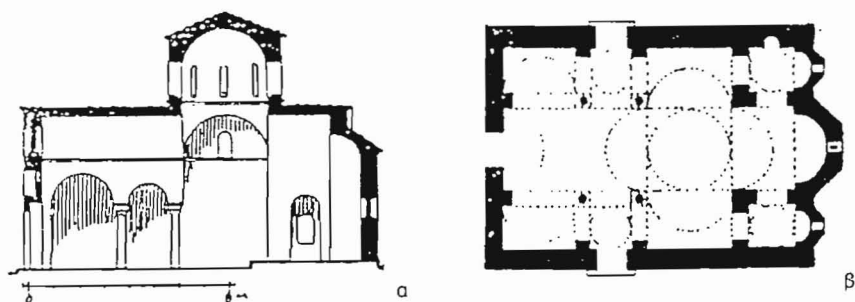

Εικ. 17.α-β. Λακωνία, ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου στὰ Χρύσαφα: α-β. Κάτοψη και τομή, ἄνω και κάτω, ἀντίστοιχα (Καρυώτου).

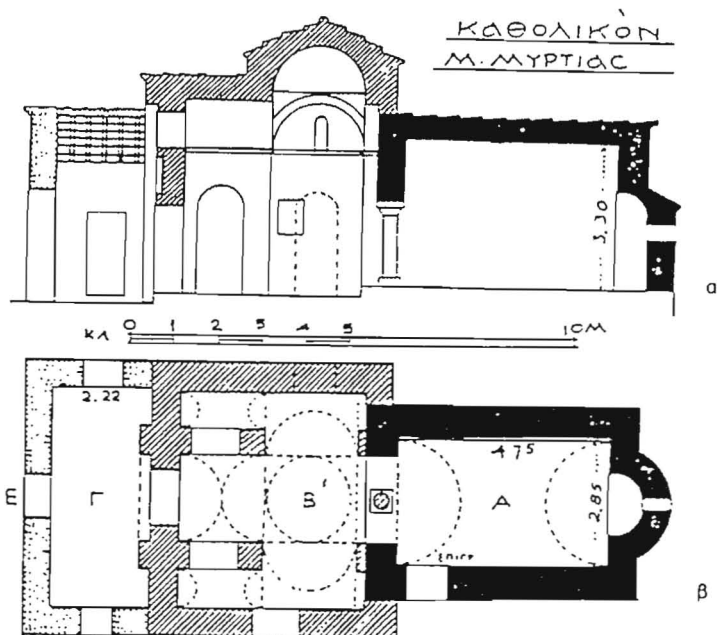

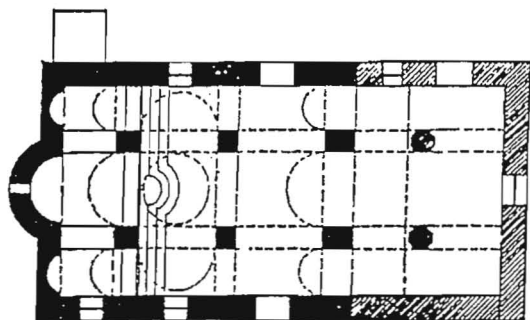
Εἰκ. 18.α-β. Μεσσηνία, Μονὴ Μαρδακίου: α-β. Κάτοψη καὶ τομὴ τοῦ Καθολικοῦ (Καλοκύρης).

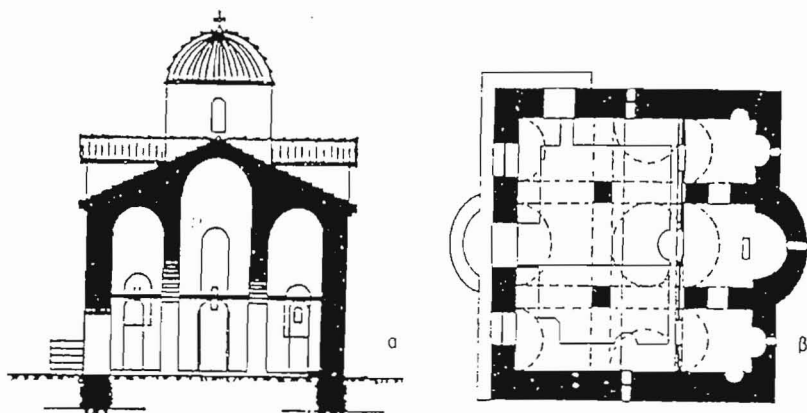
Εἰκ. 19.α-β. Ἀττική, ναὸς Κοιμήσεως Θεοτόκου στὸν Ὁρλώπο: α-β. Τομὴ καὶ κάτοψη τοῦ ναοῦ (Ὁρλάνδος).

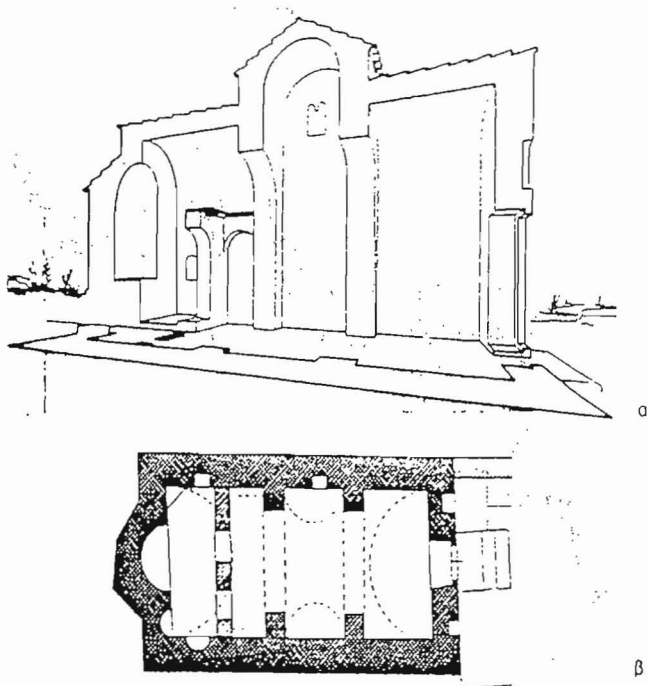
Εἰκ. 20.α-β. Αἰτωλία, Μονὴ Μυρτιάς: α-β. Τομὴ καὶ κάτοψη τοῦ Καθολικοῦ, ἄνω καὶ κάτω, ἀντίστοιχα (Ὁρλάνδος).

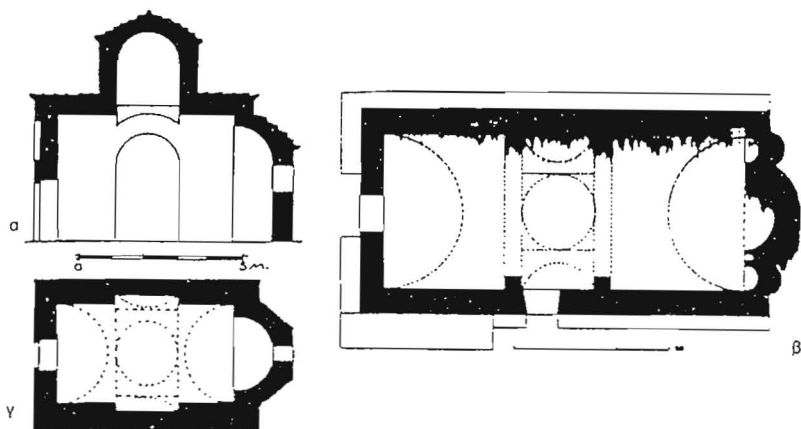
Εἰκ. 21. Μεσσηνία, Ἀλαγονία, ναὸς τῶν Ταξιαρχῶν σπὸ Λαδά. Κάτοψη τοῦ ναοῦ (Καλοκύρης).

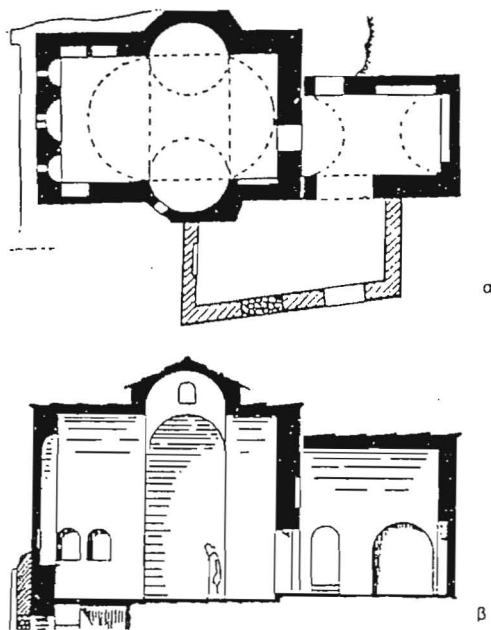
Εἰκ. 22.α-β. Μεσσηνία, Μονὴ Δήμοβας (ἢ Δημόβης): α-β. Τομὴ καὶ κάτοψη τοῦ Καθολικοῦ (Καλοκύρης).

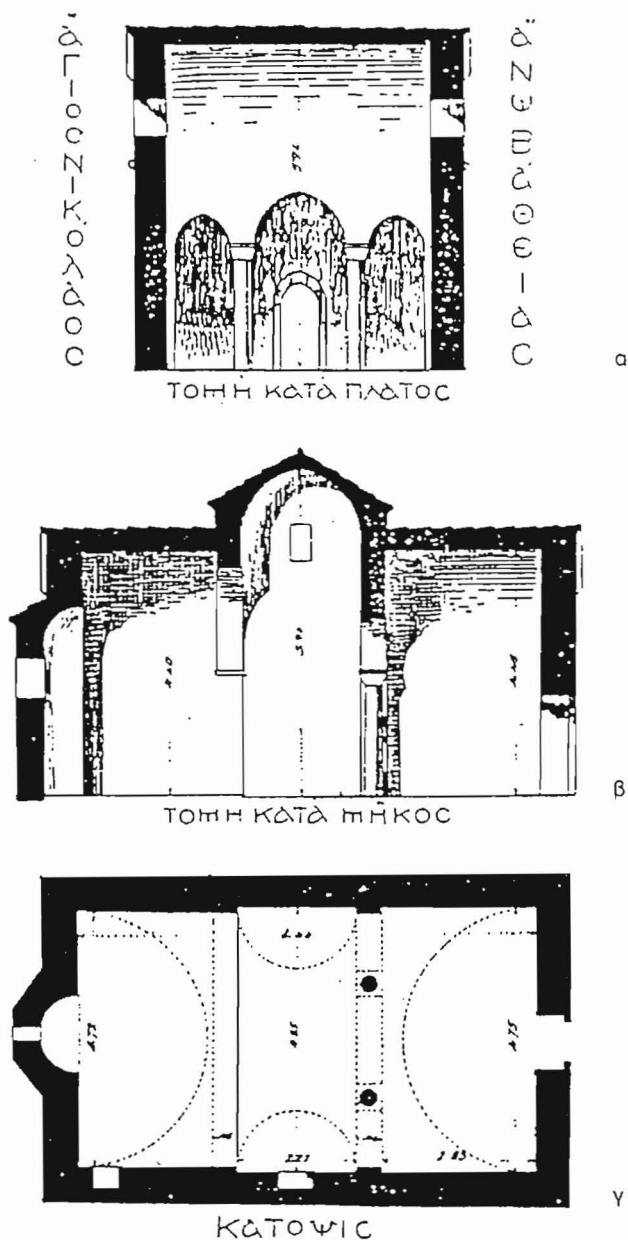
Εἰκ. 23.α-β. Ρεκίτσα, Ἅγιος Γεώργιος: α-β. Προοπτικὴ τομὴ καὶ κάτοψη τοῦ ναοῦ (Μπούρας).

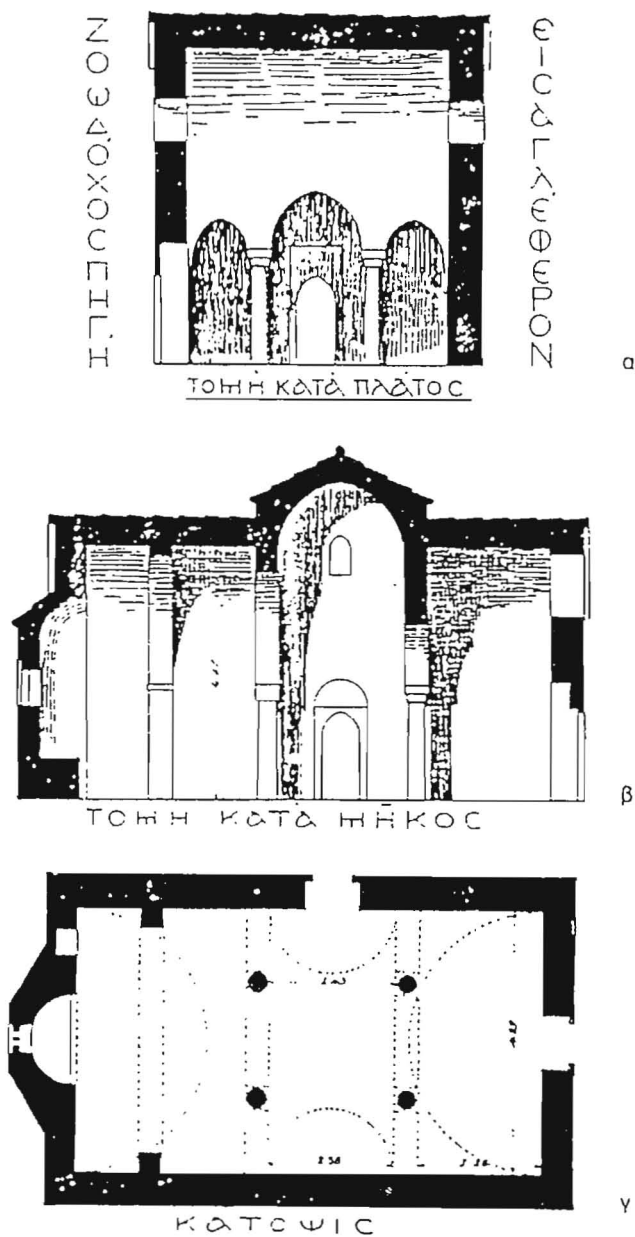
Εἰκ. 24.α-γ. Δείγματα μονοκλίτων, σταυροειδῶν ναῶν μὲ τροῦλλο (Παπαθανασόπουλος).

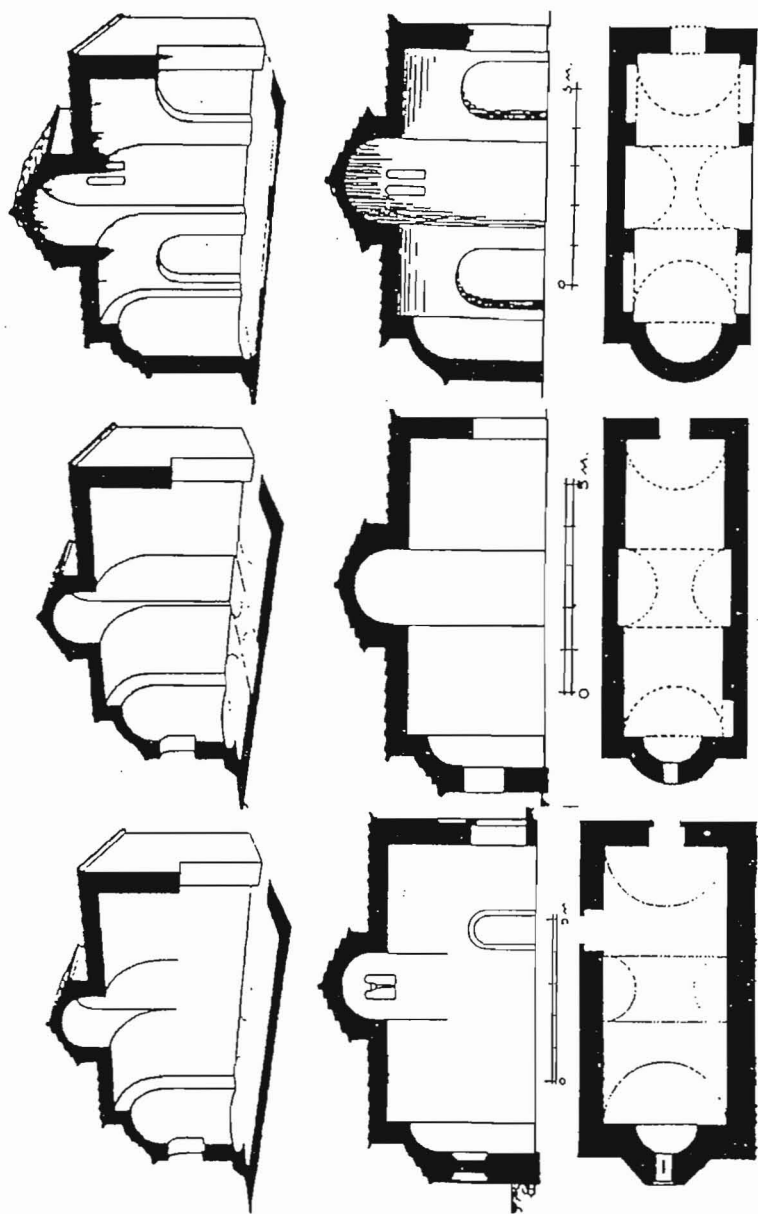
Εἰκ. 25.α-β. Νησί Ἰωαννίνων, Μονὴ Ἰωάννου Προδρόμου: α-β. Κάτοψη καὶ τομὴ τοῦ Καθολικοῦ (Ξυγγόπουλος).

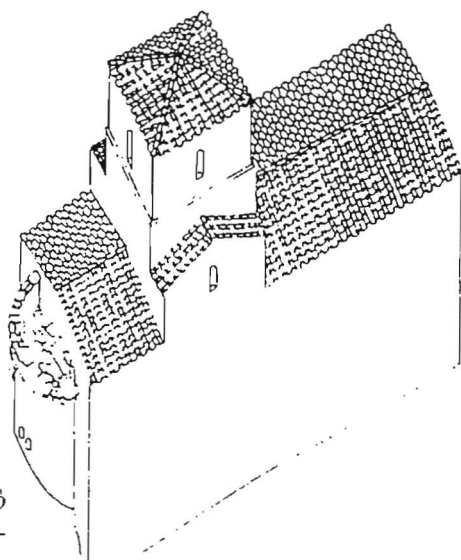
Εἰκ. 26.α-γ. Εὐβοία, Μονὴ Ἁγίου Νικολάου Ἀνω Βάθειας: α-γ. Τομὲς καὶ κάτοψη τοῦ Καθολικοῦ (Ὁρλάνδος).

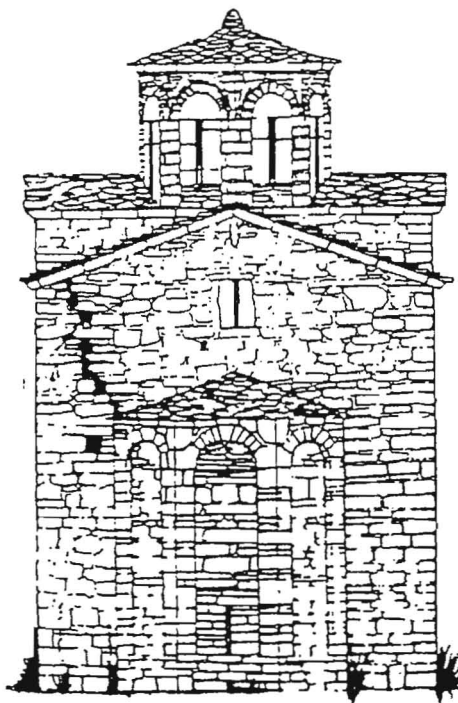
Εἰκ. 27.α-γ. Εὐβοία, ναὸς Ζωοδόχου Πηγῆς Ἀγλέφερον: α-γ. Τομὲς καὶ κάτοψη τοῦ ναοῦ (Ὁρλάνδος).

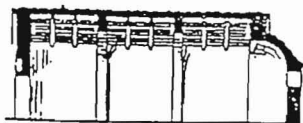
Είκ. 28.α-θ. Έννέα σταυρεπίστεγοι ναοί: α-θ. Παράλλαγες του τύπου Α' (κατά τὸν Ἀ. Ὁρίανδου).

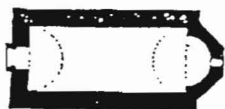
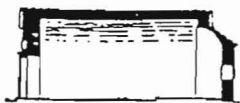
Εἰκ. 29. Ἀκαρνανία, Παναγίτσα σὶ τὸ Ἀχίλλειο, Ἀξονομετρικὴ ἀναπαράσταση (Παλιούρας).

Εἰκ. 30. Καστοριά, Ἅγιος Ζαχαρίας. Ἀνατολικὴ ὄψη, ἀψίδα (Μιχαηλίδης).

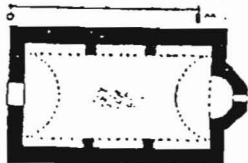
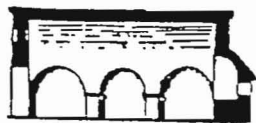
Εἰκ. 31.α-β. Ξυλόστεγη βασιλική με κτιστά ἐσωτερικά τόξα: **α-β.** Τομή καὶ κάτοψη (Όρλάνδος).

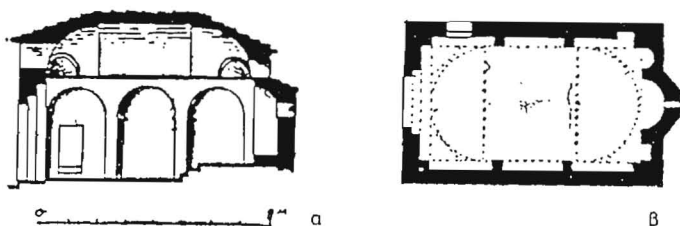
Εἰκ. 32.α-β. Θολοσκεπής βασιλική: **α-β.** Τομή καὶ κάτοψη (Όρλάνδος).

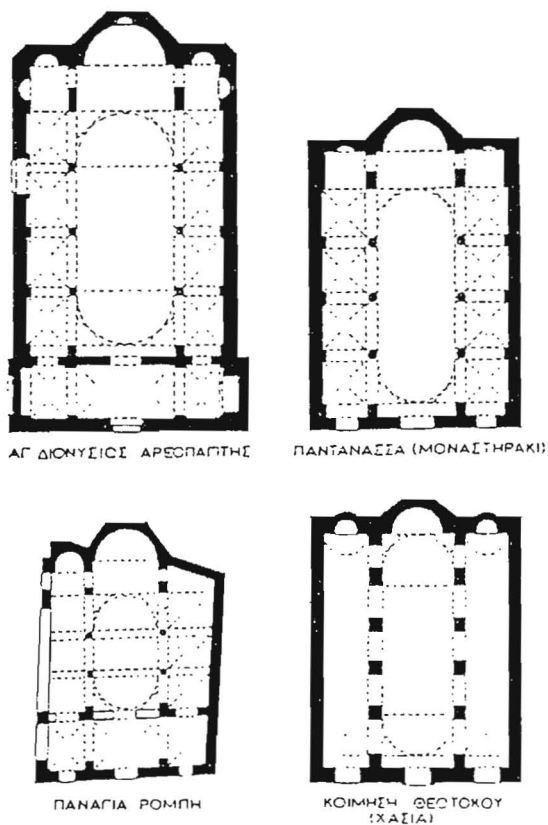
Εἰκ. 33.α-β. Καμαροσκεπής βασιλική με ἐσωτερικὲς ἐνισχυτικὲς ζῶνες: **α-β.** Τομή καὶ κάτοψη (Όρλάνδος).

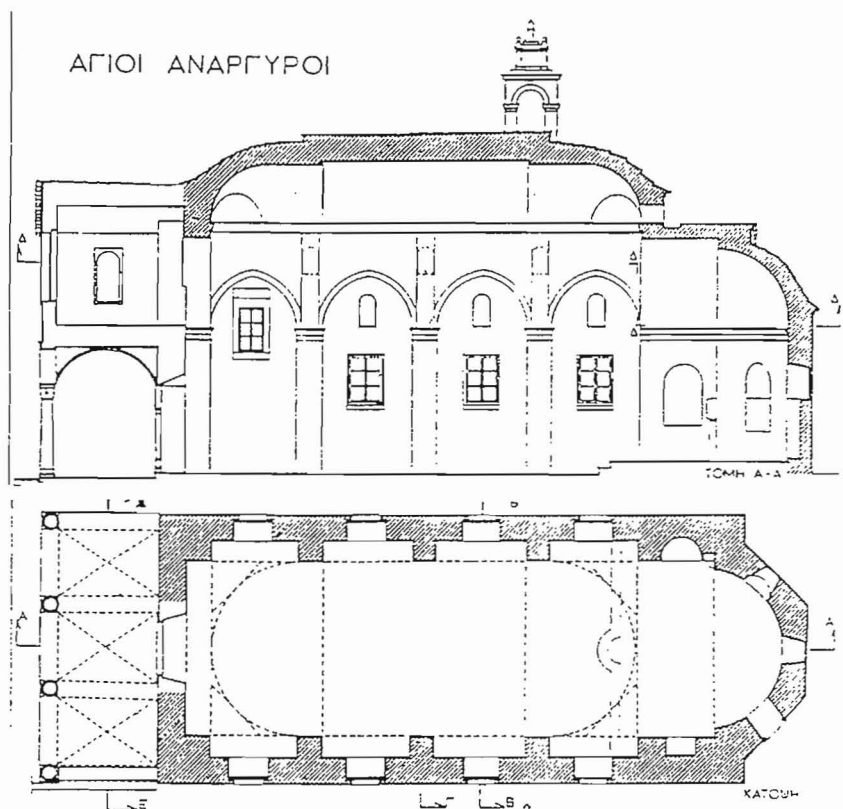
Εἰκ. 34.α-β. Καμαροσκεπής βασιλική με ἐσωτερικά τυφλά ἀψιδώματα: **α-β.** Τομή καὶ κάτοψη (Όρλάνδος).

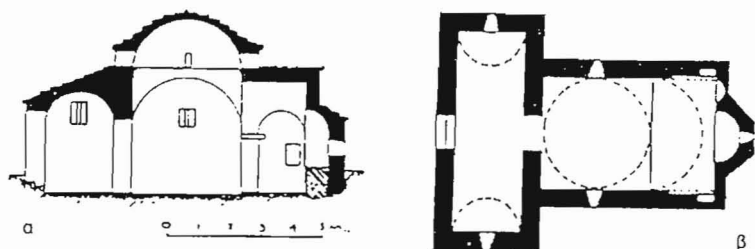
Εἰκ. 35.α-β. Ἀθήνα, Ἁγιος Ἀθανάσιος Ψευρή: α-β. Καμαροσκεπὴς βασιλικὴ μετέταρτοσφαίρια, πού στηρίζεται σὲ ἡμιχώνια (Ὁρλάνδος).

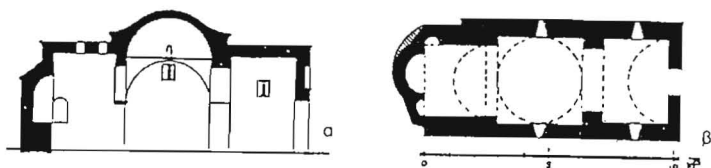
Εἰκ. 36.α-δ. Τέσσερις κατόψεις τρίκλιτων βασιλικῶν Ἀττικῆς. Στὸ μεσαῖο κλίτος στεγάζονται μετὰ καμάρα καὶ τεταρτοσφαίρια, πού πατοῦν σὲ ἡμιχώνια (Τανούλας).

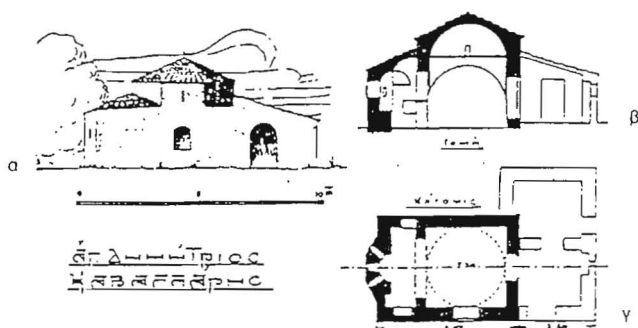
Εἰκ. 37.α-β. Ἀθήνα, ναὸς Ἀγίων Ἀναργύρων Κολοκύνθης (ἢ Κολοκυνθοῦς): α-β. Τομή καὶ κάτοψη τοῦ ναοῦ (Ὁρλάνδος).

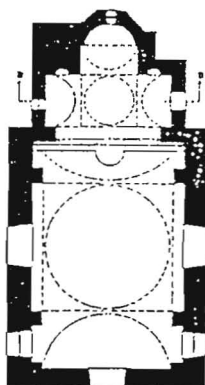
Εἰκ. 38.α-β. Ἀττική, Ἅγιος Νικόλαος ὁ Χωστός, κοντὰ στοῦ σταθμοῦ τοῦ Κηφισοῦ: α-β. Τομή καὶ κάτοψη τοῦ ναοῦ (Ὁρλάνδος).

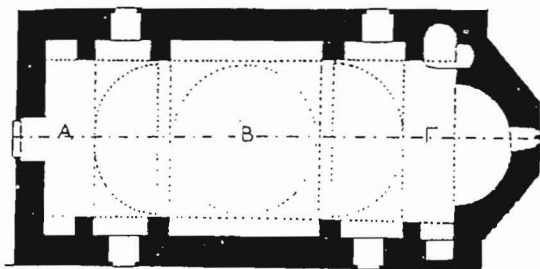
Εἰκ. 39.α-β. Ἀττική, Ἅγιος Γεώργιος Κονταλέας στὸν Ὑμηττό: α-β. Τομή καὶ κά-
τοιψη τοῦ ναοῦ (Ὁρλάνδος).

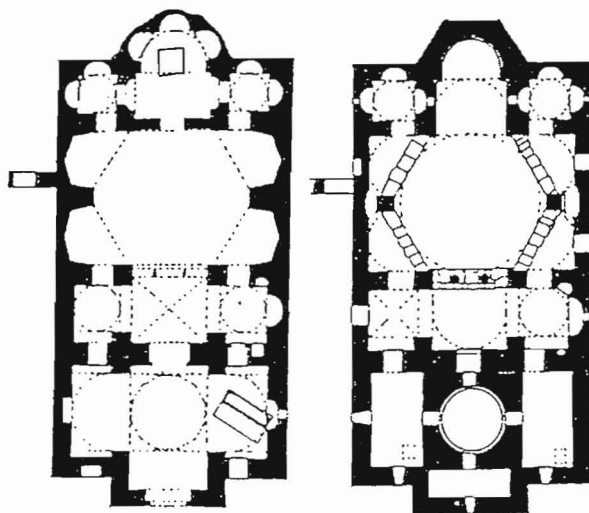
Εἰκ. 40.α-γ. Ἀττική, Ἅγιος Δημήτριος Καβαλλάρης: α-γ. Βόρεια ὄψη, τομή καὶ κά-
τοιψη τοῦ ναοῦ (Ὁρλάνδος).

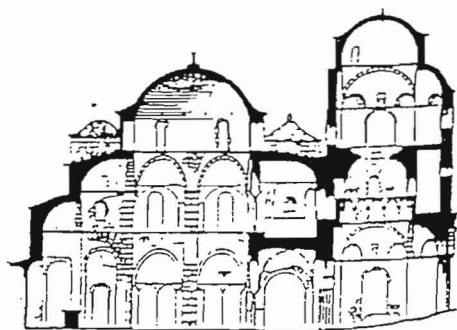
Εἰκ. 41. Καλαμάτα, ναὸς Ἁγίων Ἀποστόλων. Κάτοιψη (Καλοκύρης).

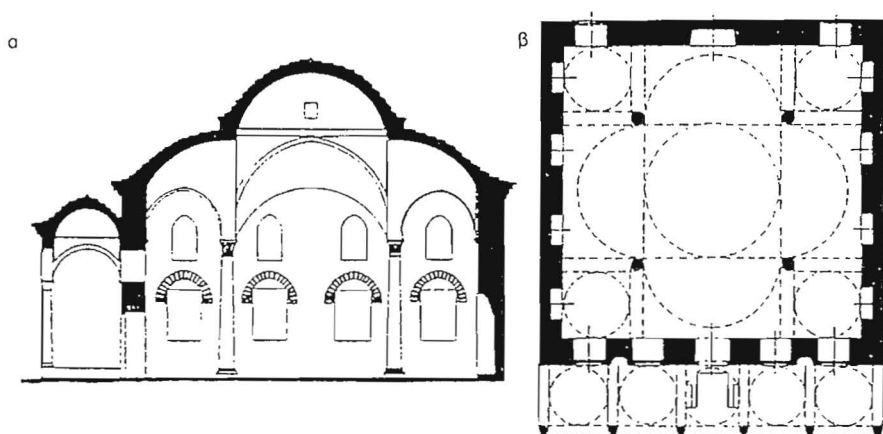
Εἰκ. 42. Ἀργολίδα, Μ. Ἀγνούντος. Κάτοψη τοῦ Καθολικοῦ (Στίκας).

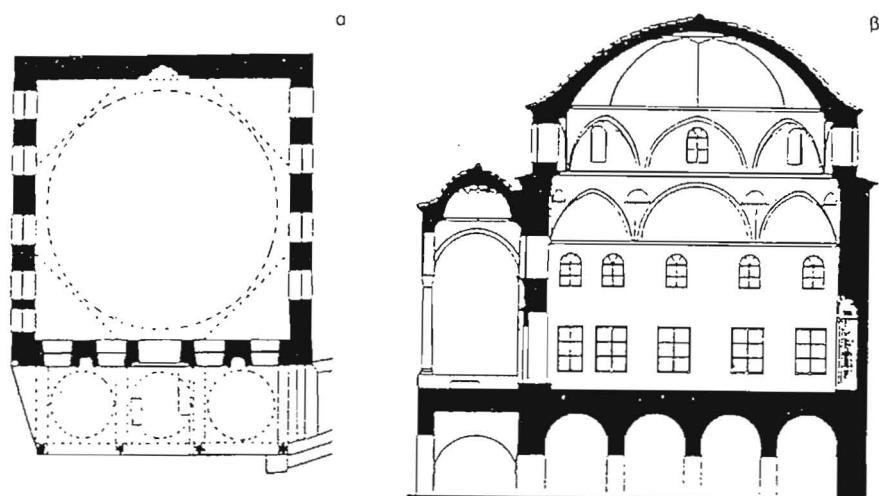
Εἰκ. 43.α-β. Ἀττική, Μονὴ Νταοῦ Πεντέλης: α-β. Κάτοψη τοῦ ἰσογείου καὶ τοῦ ὑπερώου τοῦ Καθολικοῦ (Ὁρλάνδος).

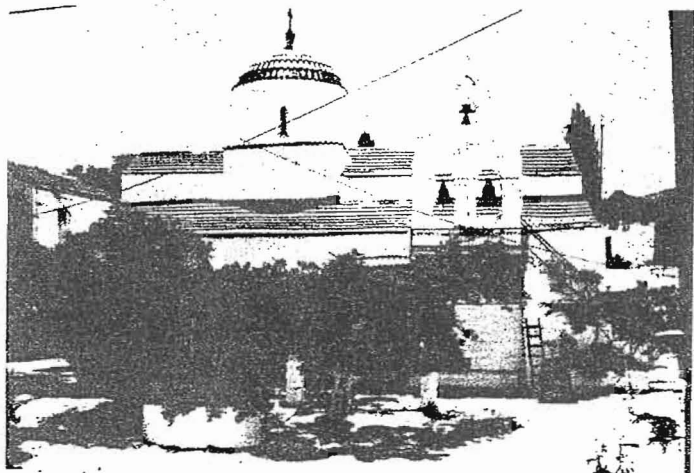
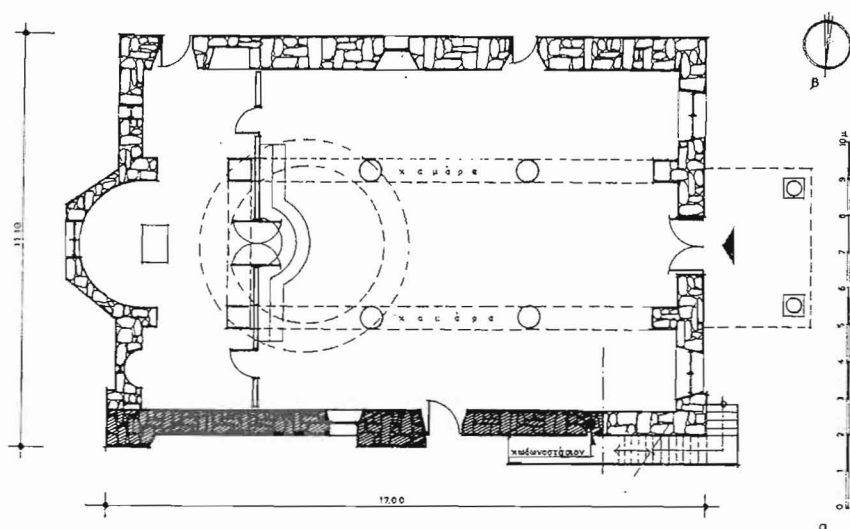
Εἰκ. 44. Ἀττική, Μονὴ Νταοῦ Πεντέλης. Τομὴ κατὰ μῆκος τοῦ Καθολικοῦ (Ὁρλάνδος).

Εικ. 45.α-β. Ἀθήνα, Φετιγιὲ Τζαμί: α-β. Τομή και κάτοψη τοῦ μνημείου (Ὁρλάνδος).

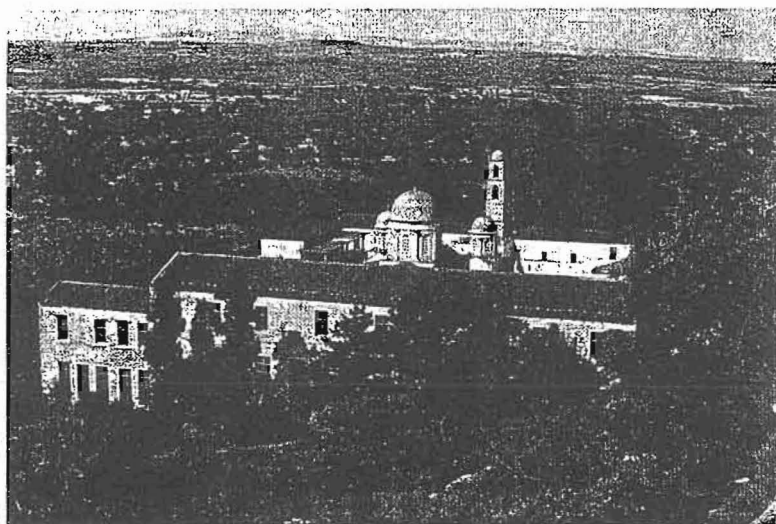
Εικ. 46.α-β. Ἀθήνα, Τζαμί τοῦ Κάτω Συντριβανιοῦ: α-β. Κάτοψη και τομή τοῦ μνημείου (Ξυγγόπουλος).

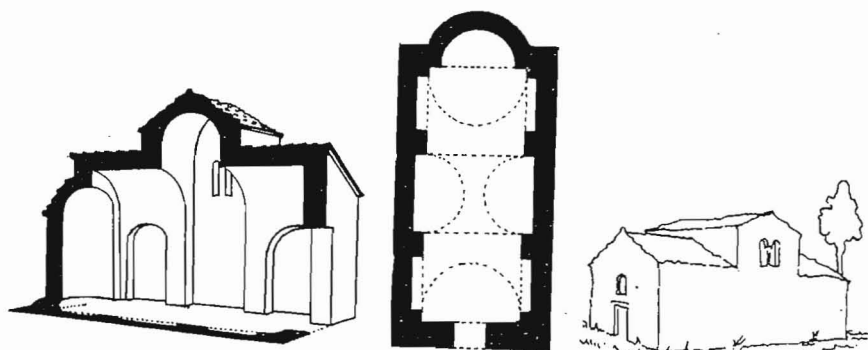
Εἰκ. 47.α-β. Ρέθυμνο-Ρούστικα, Καθολικὸ τῆς Μονῆς τοῦ Προφήτη Ἑλίας (τρίκλιτος βασιλική με τροῦλλο): α) Κάτοψη. β) Ὑπόψη (Ἀντουράκης).

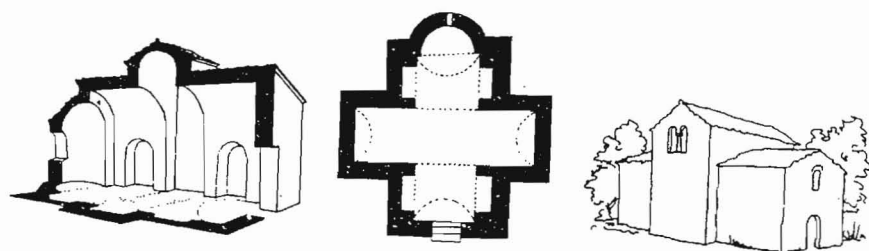
Εἰκ. 48. Ἀττική-Πεντέλη, ἄποψη τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγίας Τριάδος ἢ καὶ τῆς μικρῆς Μονῆς, 14ου αἰῶνα (Ἀντουράκης).

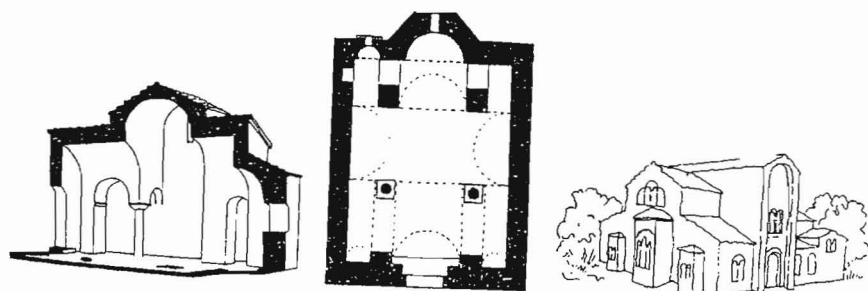
Εἰκ. 49. Κρήτη-Χανιά, γενικὴ ἄποψη τῆς Μονῆς τῆς Ἀγίας Τριάδος τῶν Τσαγκαρόλων (Ἀντουράκης).

Τύπος Α. Άγιοι Θεόδωροι (Όρλάνδος).

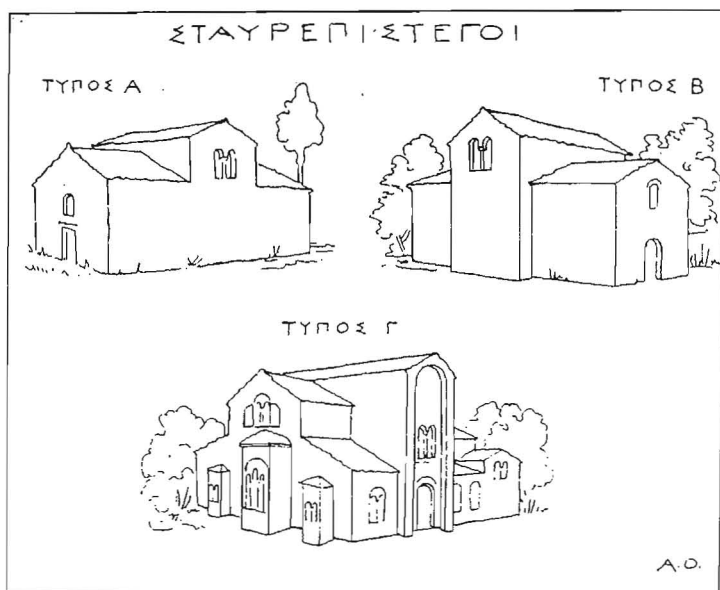

Τύπος Β. Άγιος Γεώργιος Άλικιανού (Όρλάνδος).

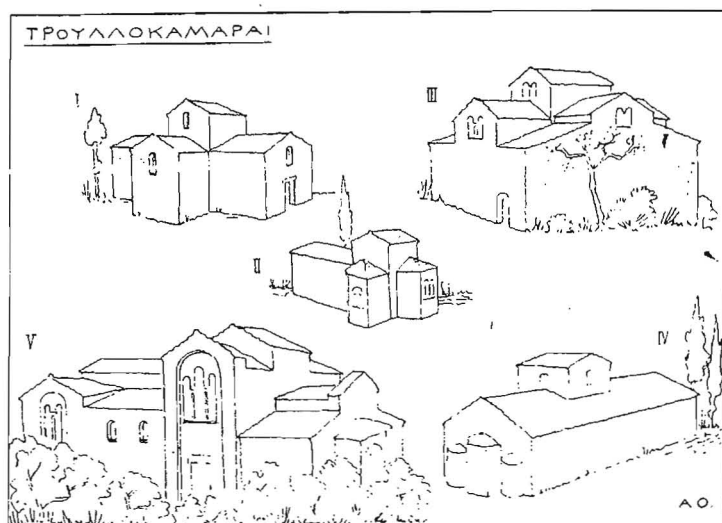

Τύπος Γ. Άγιος Δημήτριος Ώρωποῦ (Όρλάνδος).

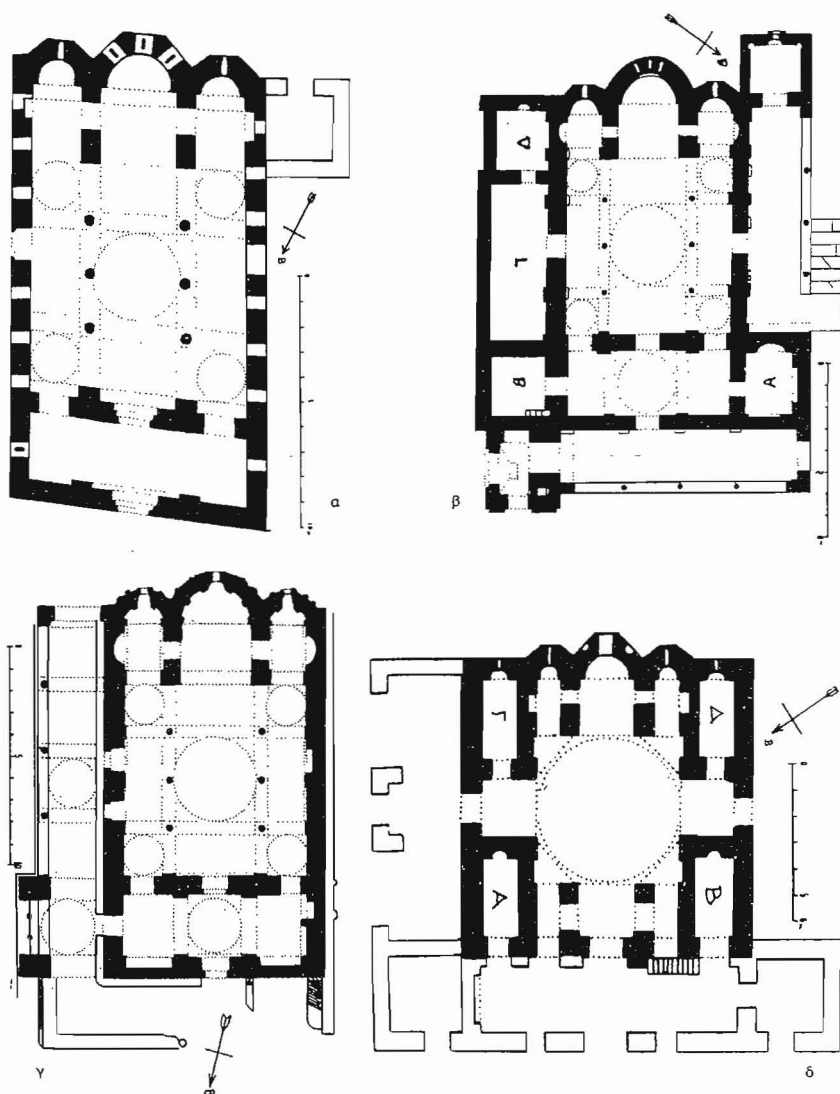
Εἰκ. 50.Α-Γ. Τρεῖς βασικοὶ τύποι σταυρεπιστέγων ναῶν τῆς Ἑλλάδας: τομή, κάτοψη καὶ προοπτικὸ σχέδιο. (Όρλάνδος, Μοντισόπουλος κ.ἄ.).

Εἰκ. 51.Α-Γ. Ἐξωτερικὴ ὄψη τῶν τριῶν τύπων τῶν σταυρεπιστέγων ναῶν (Ὁρλάνδος, Μουτσόπουλος).

Εἰκ. 52. Ἐξωτερικὴ ὄψη πέντε σταυρεπιστέγων ναῶν μὲ τρουλλοκαμάρα (Ὁρλάνδος, Μουτσόπουλος).

Εἰκ. 53.α-δ. Κατόψεις τεσσάρων ναῶν τοῦ Μυστρά: α) Μητρόπολη (Ἅγιος Δημήτριος), σύνθετος τετρακίونيος ἐγγεγραμμένος σταυροειδής. β) Ὁδηγήτρια (Ἀφεντικό). γ) Παντάνασσα, σύνθετος τετρακίونيος ἐγγεγραμμένος σταυροειδής. δ) Ἅγιοι Θεόδωροι, σύνθετος ὀκταγωνικός ἐγγεγραμμένος σταυροειδής. Ἡ στήριξη τοῦ τρούλλου στοὺς τρεῖς πρώτους ναοὺς, ἐνισχύεται μὲ τὴν τοποθέτηση ἐνὸς ἐπιπλέον ζεύγους κιόνων (Γεωργιάδης, Ἀντουράκης κ.ἄ.).